

OBRAZOVANJE U OBLASTI LJUDSKIH PRAVA U SRBIJI

IMPRESSUM

Izdavač
Civil Rights Defenders

Za izdavača
Goran Miletić

Autori
Darja Koturović (Dr)

Nadja Bobić (Dr)
Lara Končar (Mast.)
Nadja Duhaček (Mast.)
Ivan Ilić (Dr)
Boban Stojanović (Mast.)

Urednica
Neda Mirković

Dizajn
Marko Kovačevski

Lektura
Valentina Vukmirović

OBRAZOVANJE U OBLASTI LJUDSKIH PRAVA U SRBIJI

Izrada ove publikacije omogućena je uz podršku američkog naroda putem Američke agencije za međunarodni razvoj (USAID). Sadržaj publikacije je isključivo odgovornost Civil Rights Defenders i ne predstavlja nužno stavove USAID-a ili Vlade SAD.

OBRAZOVANJE O LJUDSKIM PRAVIMA U OSNOVnim I SREDnjim Školama u srbiJI

Autorica:
Dr Darja Koturović

SAŽETAK

Demokratizacija društva i poštovanje principa vladavine prava u Srbiji je dugoročan proces, koji ukazuje na neophodnost jačanja svesti građana kroz obrazovanje kako bi se omogućilo njihovo aktivno angažovanje u pogledu zahteva za poštovanjem ljudskih prava. Iako je normativni okvir koji se odnosi na obrazovanje o ljudskim pravima donekle razvijen, znanje o sadržajima i efektima obrazovanja o ljudskim pravima u osnovnim i srednjim školama je ograničeno. Ovo istraživanje analizira postojeći normativni okvir i stavove relevantnih učesnika u procesu obrazovanja u cilju utvrđivanja stanja obrazovanja o ljudskim pravima. Pored pregleda zakona i nastavnih planova, korišćen je upitnik koji se sastoji od otvorenih i zatvorenih pitanja i posebna metodološka skala za procenu stanja. Rezultati ukazuju na to da je školski program zasnovan na relativno odgovarajućem normativnom okviru. Međutim, nedostatak primene ukazuje na neophodnost sveobuhvatnih promena u obrazovnom sistemu kako bi se poštovanje vrednosti ljudskih prava odrazilo u svakodnevnom životu učenika i kako bi se razvilo znanje o suštini i značaju poštovanja ljudskih prava u praksi.

I. UVOD

Značaj obrazovanja o ljudskim pravima (u daljem tekstu: OLJP) ogleda se prvenstveno u izgradnji društva kao celine, odnosno, ostvarivanje principa vladavine prava, imajući u vidu da omogućava podizanje svesti građana o tome kako se ludska prava mogu preneti u društvenu i političku stvarnost i kako se mogu zaštiti. Srbija je 2013. godine otvorila pregovore sa Evropskom unijom (EU) i usvojila Akcioni plan za Poglavlje 23: Pravosuđe i osnovna prava (AP23)¹, čije bi sprovođenje trebalo da dovede do ispunjenja Prelaznih merila (*Interim Benchmarks*) i pristupanja EU. Međutim, stepen ispunjenja aktivnosti u AP23, uključujući oblast osnovnih prava, ne ukazuje na efikasno ispunjenje ciljeva zadatih u pregovaračkom okviru². Međunarodni izveštaji ukazuju na to da se stepen ostvarivanja ljudskih prava u Srbiji pogoršava³. Izveštaj o zemljama u tranziciji Fridom Hausa⁴ ocenjuje Srbiju kao delimično slobodnu demokratiju zbog nazadovanja osnovnih sloboda i demokratskih institucija u 2020. godini, dok u izveštaju demokratskog indeksa britanskog Ekonomista⁵, Srbija spada u grupu zemalja ocenjenih kao demokratije sa nedostacima, što ukazuje na nedostatke u ostvarivanju osnovnih prava i sloboda, slobode medija, političke kulture i nivou političkog učešća.

Ako se ove procene posmatraju kumulativno, može se zaključiti da u Srbiji postoji nedovršen proces tranzicije i izrazito prolongirano pristupanje EU. Procene tranzicionih procesa naročito su povezane sa principima vladavine prava, demokratije i poštovanja standarda ljudskih prava, kao specifičnih vrednosti koje treba postići. Međutim, demokratizacija često nije jednostavna i nije uvek uspešan proces. Koncept „povezanosti i moći“ koji su predložili Levitski i Vej (2006⁶) sugerire da se moć Zapada, koja se ogleda u različitim oblicima ranjivosti vlada na spoljni pritisak, nije pokazala dovoljnom za efikasnu demokratizaciju. Autori smatraju da je druga dimenzija, odnosno povezanost, uspešnija u indukovanim demokratijama jer predstavlja takozvanu muku moć, odnosno gustinu različitih društvenih i ekonomskih veza između država u tranziciji i EU ili Sjedinjenih Američkih Država. U osnovi, povezanost se odnosi na civilno društvo, veze sa međunarodnim akterima i druge društvene veze čije postojanje povećava verovatnoću unutrašnjeg pritiska ka demokratizaciji. Položaj civilnog društva i nedostatak unutrašnjeg pritiska ka demokratizaciji ukazuju na to da se ovaj pristup u velikoj meri potvrđuje i u Srbiji. U ocenama stanja ljudskih prava u Srbiji, često se navodi da je zakonodavni okvir usklađen sa međunarodnim standardima, ali podaci o položaju ranjivih grupa ukazuju na brojne izazove u praksi. U izveštaju Poverenice za zaštitu ravnopravnosti iz 2019⁷. godine navodi se da je najviše pritužbi podnete zbog diskriminacije na osnovu invaliditeta, pola, zdravstvenog stanja, dok je Zaštitnik građana⁸ iste godine najčešće postupao po pritužbama u vezi sa posebno osetljivim grupama: prava deteta, rodna ravnopravnost i LGBTI+, nacionalne manjine, osobe sa invaliditetom i starija lica. Navedeni podaci ukazuju na neophodnost podizanja svesti o položaju ranjivih grupa i osnovnim pravima pojedinca. Kako je obrazovanje ključno za ostvarivanje ljudskih prava, čini se da bi unapređenje OLJP u Srbiji moglo doprineti unutrašnjem pritisku ka demokratizaciji.

U prethodnom periodu, Srbija je sprovedla različite reforme obrazovanja, međutim, reformski procesi nisu izolovani od stanja u društву, različitih interesa, kao i nedostatka znanja za njihovo sprovođenje. Iako je normativni okvir koji se odnosi na OLJP donekle razvijen, znanje o sadržaju i efektima ovog veda obrazovanja u osnovnim i srednjim školama je ograničeno. Istovremeno, nisu razvijena sredstva putem kojih bi se mogao proceniti nivo znanja učenika o ljudskim pravima, sadržaj tema koje se u praksi obrađuju i dostizanje propisanih ishoda. Ovo istraživanje analizira postojeći okvir i ukazuje na neophodnost sveobuhvatnih promena u obrazovnom sistemu u cilju demokratizacije društva u budućnosti.

¹ AP23, dostupno na: <https://www.mpravde.gov.rs/sr/tekst/26531/akcioni-plan-za-pregovaranje-poglavlja-23-usvojen-na-sednici-vlade-srbije-27-aprila-2016.php>; Revidirani AP23, dostupno na: <https://www.mpravde.gov.rs/sr/tekst/30402/revidirani-akcioni-plan-za-poglavlje-23-i-strategija-razvoja-pravosudja-za-period-2020-2025-22072020.php>

² Izveštaj o sprovođenju AP23 pre revizije u julu 2020. godine ukazuje da je u Potpoglavlju osnovna prava ispunjeno oko 70% aktivnosti, pri čemu nisu usvojeni najvažniji zakoni iz oblasti ljudskih prava

³ EU Izveštaj o napretku (2020). Dostupno na: <http://europa.rs/godisnji-izvestaj-o-srbiji-2020/>

⁴ Freedom House, Freedom in the world (2020), <https://freedomhouse.org/country/serbia/freedom-world/2020>

⁵ Euractiv (2019). British Economist's Index of Democracy. <http://www.euractiv.rs/posmatraci/10937-smanjena-ocena-srbije-na-indeksu-demokratije>

⁶ Levitsky, S. and Way, L.A. (2002). Elections without Democracy. The rise of competitive authoritarianism, Journal of Democracy, Vol. 12, Issue 2.

⁷ Izveštaj Poverenice za zaštitu ravnopravnosti (2019). Dostupno na: <http://ravnopravnost.gov.rs/rs/izvestaji/>

⁸ Izveštaj Zaštitnika građana (2019). Dostupno na: <https://www.ombudsman.rs/index.php/izvestaji/godisnji-izvestaji>

II. POJAM, STANDARDI I SADRŽAJ OBRAZOVANJA O LJUDSKIM PRAVIMA

Obrazovanje o ljudskim pravima obuhvata učenje o epistemologiji i filozofiji ljudskih prava na način koji je u skladu sa principima ljudskih prava i koji osnažuje učenike da ostvaruju svoja prava na individualnom i kolektivnom nivou⁹, odnosno: a) edukaciju ljudskim pravima, koja uključuje razumevanje principa i vrednosti ljudskih prava i mehanizama zaštite; b) obrazovanje kroz ljudska prava, odnosno *učenje i podučavanje na način da se poštuju prava nastavnika i učenika*; i c) obrazovanje za ljudska prava, odnosno osnaživanje pojedinaca da ostvaruju svoja prava i poštuju prava drugih¹⁰. Svetski program Ujedinjenih nacija (UN) za obrazovanje o ljudskim pravima obuhvatao je integraciju OLJP u osnovne i srednje škole¹¹, zatim visoko obrazovanje i obuku o ljudskim pravima za nastavnike¹². Nakon procene efekata, Koordinacioni komitet UN-a za ljudska prava preporučio je usvajanje obrazovnih politika koje se izričito pozivaju na okvir ljudskih prava; uključivanje OLJP kao obaveznu kvalifikaciju nastavnika; pregled nacionalnih nastavnih planova i integraciju ljudskih prava u druge predmete¹³. U Beloj knjizi o interkulturnom dijalogu¹⁴ ističe se potreba da se kroz metodiku nastave pripreme nastavnici da postupaju u situacijama nastalim usled raznolikosti, diskriminacije, rasizma, ksenofobije, seksizma i marginalizacije i da rešavaju konflikte na miran način. Opšte mere za sprovođenje prava deteta¹⁵ uključuju, *inter alia*, saradnju sa civilnim društvom i nezavisnim institucijama za zaštitu ljudskih prava, dok Povelja Saveta Evrope o obrazovanju za demokratsko građanstvo i obrazovanje o ljudskim pravima¹⁶ poziva države članice da „neguju ulogu nevladinih organizacija i organizacija mladih u obrazovanju za demokratsko građanstvo i obrazovanju za ljudska prava“. Navedeni zahtevi i međunarodni standardi u velikoj meri predstavljaju važnu referentnu tačku za kreatore politika u ovoj oblasti. Integriranje ljudskih prava u školski program uglavnom se sprovodi kroz: a) samostalni izborni predmet, b) integriranje tema i sadržaja o ljudskim pravima u određene predmete, ili c) integriranje pristupa ljudskim pravima kroz opšti kurikulum¹⁷. Empirijska studija koja je obuhvatila preko pedeset aktivista za ljudska prava identifikovala je ključne oblasti OLJP i to: da bude zasnovano na principima ugovora o ljudskim pravima; da metode odražavaju principe poštovanja pojedinca i kulturnu raznolikost; da uvrsti znanje, veštine i stavove, kao i aktivizam¹⁸. Studije malog obima¹⁹ ističu da je uključivanje OLJP u praksi škola dovelo do značajnog napretka učesnika u pogledu razumevanja i primene principa ljudskih prava, dok ovih efekata nema kada učenici ne uče o ljudskim pravima u praksi²⁰. U tom kontekstu, pominje se i pojam škole prilagođene ljudskim pravima²¹, koju karakteriše atmosfera nediskriminacije, inkluzije i participacije u razvoju školskih politika, kao i promocija kritičkog mišljenja i uključivanje učenika u debate o društvenim promenama. Pregled međunarodnih studija²² ukazao je da postoji mali broj studija koje se

fokusiraju na OLJP u školama te da pružaju samo ograničeni uvid u oblik ove forme obrazovanja. Autori navode da su istraživanja o školama u Australiji i SAD²³ i srednjim školama u Japanu, Australiji i SAD²⁴ utvrdila da OLJP nije dobro integrisano u nacionalne obrazovne sisteme i nije obavezno za profesionalni razvoj nastavnika. Slično se zaključuje i u istraživanju o primeni Konvencije UN o pravima deteta u 12 zemalja²⁵ koje je ukazalo da su aspekti ljudskih prava i prava deteta uključeni u školske programe, ali na opcioni i nesistematičan način. Tibic i Kirsslager²⁶ navode da su izazovi u primeni programa OLJP raznolikost ciljeva učenja, spektra tema i metoda nastave, na primer, participativni model koji uključuje i rad studenata na studiji slučaja kršenja ljudskih prava²⁷. Takođe, ne postoje jasni indikatori usklađenosti postojećih modela sa međunarodnim standardima o ljudskim pravima. Jedna od preciznih analiza indikatora ostvarenosti prava deteta u obrazovanju koja povezuje standarde sa postojećim modelima obrazovanja u vezi sa pravima deteta²⁸ mogla bi biti model za razvoj merljivih indikatora rezultata OLJP u praksi. Konačno, čitav segment OLJP sprovode i organizacije civilnog društva (OCD), kroz takozvano neformalno obrazovanje. Kako navodi Flauers²⁹, državni organi često kroz OLJP daju prioritet promociji društvenog poretku, dok se nevladine organizacije više fokusiraju na ishode koji su transformativni, a ne konzervativni³⁰, odnosno razumeju OLJP kao sredstvo za društvene promene. Moglo bi se tvrditi da su OCD u poslednje dve decenije kroz različite programe o ljudskim pravima u Srbiji u suštini pripremile obrazovni sistem na uvođenje širih tema iz oblasti ljudskih prava. Ovaj vid neformalnog obrazovanja potencijalno ima veću efikasnost, s obzirom na to da uključuje pojedince koji žele da saznaju više o ljudskim pravima, a sprovodi se od strane eksperata koji imaju iskustva u oblasti ljudskih prava. Istraživanja i publikacije na ovu temu u Srbiji, uglavnom od strane civilnog društva i međunarodnih organizacija, zalažu se za transformativno učenje u cilju razvoja pojedinca kroz kritičko mišljenje i preispitivanje postojećih uverenja.

9 COMPASS Manual for Human Rights Education with Young People (2020). Brander, P., De Witte, L. Ghanea, N., Gomes, R. Keen, E., Nikitina, A. and Pinkeviciute, J. 2nd edition. www.coe.int/compass

10 United Nations General Assembly (2011). United Nations Declaration on Human Rights Education and Training. General Assembly Resolution 66/137, 19 Dec. U.N.Doc. A/RES/66/137

11 United Nations (2006). World Programme for Human Rights Education First Phase. New York and Geneva: United Nations

12 United Nations (2012). World Programme for Human Rights Education Second Phase. New York and Geneva: United Nations.

13 United Nations General Assembly (2014). Plan of Action for the Third Phase (2015-2019) of the World Programme for Human Rights Education. General Assembly 4 August, U.N. Doc. A/HRC/27/28

14 Bela knjiga o interkulturnom dijalogu „Živeti zajedno kao jednaki u dostojanstvu“, usvojena u Savetu Evrope na 118. ministarskoj sednici (Strazbur, 7. maj 2008) www.coe.int/dialogue

15 Komitet za prava deteta (2001). Opšti komentar br. 1: Pravo na obrazovanje. Ženeva: Ujedinjene nacije.

16 Povelja Saveta Evrope o obrazovanju za demokratsko građanstvo i obrazovanje o ljudskim pravima, dostupno na: http://www.mpr.gov.rs/wp-content/uploads/2015/08/Guidelines_educators_SERB.pdf usvojena u okviru Preporuke CM/Rec (2010)

17 Amnesty International (2012). Becoming a Human Rights Friendly School. A Guide for Schools Around the World, p. 52-53, <http://www.amnesty.org/en/human-rights-education/projects-initiatives/rfsp>

18 Flowers, N. (2004). How to define human rights education? A complex answer to a simple question. In V. B. Georgi and M. Seberich (Eds.), International Perspectives in Human Rights Education (p. 105-127). Gütersloh: Bertelsmann Foundation Publishers

19 Howe, R. B., and Covell, K. (2011). Counteracting Disadvantage, Promoting Health: The Value of Children's Human Rights Education. The Journal of Educational Thought, 45 (1): 59-85; Magendzo, A. (2005). Pedagogy of human rights education: a Latin American perspective, Intercultural Education, 16:2, 137-143; Tibbitts, F. (2009). Impact Assessment of Rights Education Leading to Action Programme (REAP). Norway: Amnesty International

20 Emmert, S. (2011) Education in Terms of Human Rights. International Conference on Education and Educational Psychology. Procedia Social and Behavioral Sciences 12 (2011) 346-361

21 Amnesty International, 2012, str. 3

22 Robinson, C., Phillips, L., & Quennerstedt, A. (2020). Human rights education: developing a theoretical understanding of teachers' responsibilities, Educational Review, 72:2, 220-241.

23 Gelber, K. (2005). Beyond Australia's First Bill of Rights: Engendering public debate, Democratic Audit of Australia: <http://democraticaudit.anu.edu.au/Papers-2005/GelberBeyondBoRJuly05.pdf>

24 Lapayese, Y. (2005). National Initiatives in Human Rights Education: The Implementation of Human Rights Education Policy Reform in Schools. In: International Handbook on Globalisation, Education and Policy Research, edited by J. Zajda, 389-404. Netherlands: Springer

25 Lundy, L., U. Kilkey, B. Byrne, & J. Kang (2012). The UN Convention on the Rights of the Child: A Study of Legal Implementation in 12 Countries. Belfast: Centre for Children's Rights, Queens University

26 Tibbitts, F. and Kirchschlaeger, P. G. (2010). Perspectives of Research on Human Rights Education. Journal of Human Rights Education 2 (1, September), p. 8-29.

27 Ang, K. (2010). Human Rights Education: A Best Practice Model for Secondary Schools, Learning and Teaching, 3, (2), p.5-20.

28 Vučković-Šahović, N., Savić, I., Cicvarić, R., Kalezić-Vigčević, A., Žunić-Cicvarić, J., Vranješević, J., Trikić, Z. i Čolić, G. (2018). Indikatori ostvarenosti prava deteta u obrazovanju, Užički centar za prava deteta, treće izdanje

29 Flowers, N. (2004). How to define human rights education? A complex answer to a simple question. In V. B. Georgi and M. Seberich (Eds.), International Perspectives in Human Rights Education (p. 105-127). Gütersloh: Bertelsmann Foundation Publishers

30 Flowers (2004), str. 110

III. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Ovo istraživanje polazi od gore navedene definicije u članu 2. Deklaracije UN o obrazovanju i obuci za ljudska prava i razmatra nastavne programe u osnovnim i srednjim školama u Srbiji (okvir obrazovanja o ljudskim pravima), sadržaje i metode koje se koriste u nastavi, uz osvrт o tome da li se svrha ove forme obrazovanja može postići u zadatom okviru. Inicijalno je sprovedena analiza normativnog okvira, koja je zatim upotpunjena upitnikom. Kao izvori podataka korišćeni su ključni međunarodni standardi, relevantni normativni okvir u osnovnim i srednjim školama i prateći pravilnici kojima se precizira nastavni program relevantan za temu istraživanja kao i dostupni izveštaji OCD. Podzakonski akti koji su obuhvaćeni analizom regulišu opšti plan i program nastave u osnovnoj školi, kao i nastavni plan izbornog predmeta Građansko vaspitanje, odnosno izbornih predmeta u srednjoj školi. Svрha analize nastavnog programa jeste da se utvrdi koja su ljudska prava i na koji način obuhvaćena i kakva su očekivanja od škola i nastavnika da obrazuju učenike o ljudskim pravima. Građansko vaspitanje je izabrano s obzirom na to da se posebno odnosi na pojedinca, stavove i vrednosti koji su od značaja za budući život u društvu, dok su izborni predmeti u srednjoj školi izabrani u odnosu na materiju koja je u vezi sa OLJP. U svrhu ovog istraživanja, razvijena su tri strukturirana upitnika za tri grupe učesnika. Jeden upitnik su popunili roditelji učenika koji pohađaju izborni predmet Građansko vaspitanje i druge izborne predmete u srednjoj školi, drugi je namenjen nastavnicima u prvom ciklusu obrazovanja i nastavnicima izbornog predmeta Građansko vaspitanje u drugom ciklusu obrazovanja, dok je treći upitnik namenjen nastavnicima i roditeljima u srednjoj školi. Upitnik je imao za cilj prikupljanje podataka koji se odnose na pojedinačno razumevanje i iskustvo prakse škole u vezi sa OLJP, kako bi se identifikovale slabosti obrazovnog modela koje se dalje mogu unaprediti različitim aktivnostima. Upitnici se sastoje od otvorenih i zatvorenih pitanja i distribuirani su putem elektronske pošte i to prema: devet nastavnika u pet osnovnih škola u Beogradu, deset roditelja u tim školama i troje nastavnika i troje roditelja u srednjim školama. Uzorak je bio reprezentativan u pogledu pola i uzrasta dece, geografske rasprostranjenosti u Beogradu i nastavničkog iskustva. Na osnovu istraživanja, utvrđen je sveobuhvatni normativni okvir u oblasti OLJP u Srbiji, kao i koncept ove vrste obrazovanja koji se primenjuje u formalnom sistemu obrazovanja. Na osnovu definisanog okvira, mapirani su predviđeni ishodi i sadržaji propisani u nastavnim planovima koji su analizirani u odnosu na grupisane tri teme u oblasti ljudskih prava (učenje o ljudskim pravima, učenje kroz i za ludska prava). Cilj mapiranja očekivanih ishoda je uspostavljanje tačke upoređivanja u odnosu na koju bi se utvrdilo u kojoj meri OLJP u Srbiji pokriva potrebne teme i doprinosi postavljenim ciljevima. Mapa ishoda i sadržaja data je u tabelama u delu III ovog istraživanja. Kako bi se utvrdila ocena stanja, razvijena je posebna metodološka skala koja sadrži pet mogućih ocena:

Ocena	Značenje ocene
A	Školski program i praksa zasnovani su na adekvatnom pristupu obrazovanju o ljudskim pravima
B	Školski program zasnovan je na odgovarajućem normativnom okviru, ali nedostaje primena
C	Nedostatak propisanih normativnih rešenja koja bi omogućila adekvatan pristup obrazovanju o ljudskim pravima
D	Zastarele metode pristupa obrazovanju o ljudskim pravima
E	Pristup obrazovanju za ludska prava je neadekvatan, nedostaje mu suština

Kvalitativni podaci koji su prikupljeni putem upitnika su korišćeni u svrhu analize normativnog okvira i nastavnih planova u cilju procene stanja u praksi. Učesnicima je takođe u okviru upitnika ponuđeno da ocene postojeći model obrazovanja o ljudskim pravima na osnovu metodološke skale. Ovi odgovori su predstavljeni ispod i uzeti su u obzir prilikom ocene stanja.

IV. NALAZI/REZULTATI ISTRAŽIVANJA

4.1. Ljudska prava u normativnom okviru obrazovanja u

Kao najviši pravni akt, Ustav Republike Srbije³¹ ne precizira OLJP, već se više orijentiše ka propisivanju jednakosti u obrazovanju, podsticanju uvažavanja razlika koje postoje „zbog posebnosti etničkog, kulturnog, jezičkog ili verskog identiteta njenih građana“ i razvijanju duha tolerancije³². Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju³³ propisuje da su lica koja obavljaju obrazovno-vaspitni rad dužna da naročito promovišu jednakost među svim učenicima i aktivno se suprotstavljaju svim vrstama diskriminacije i nasilja³⁴. Kao ciljeve osnovnog obrazovanja i vaspitanja ovaj zakon predviđa „...razvijanje osećanja solidarnosti, razumevanja i konstruktivne saradnje sa drugima...“; razvijanje pozitivnih ljudskih vrednosti; razvijanje kompetencija za razumevanje i poštovanje prava deteta, ljudskih prava, građanskih sloboda i sposobnosti za život u demokratski uređenom i pravednom društvu; razvoj i poštovanje rasne, nacionalne, kulturne, jezičke, verske, rodne, polne i uzrasne ravnopravnosti, tolerancije i uvažavanje različitosti³⁵. Odgovorno učešće u demokratskom društvu propisano je kao jedna od opštih međupredmetnih kompetencija za kraj osnovnog obrazovanja i vaspitanja³⁶. Od posebnog značaja za OLJP su ishodi obrazovanja³⁷, gde je propisano da će nakon završetka osnovnog obrazovanja učenici biti sposobni da prikupljaju, analiziraju i kritički procenjuju informacije; umeti da prepoznaju i uvaže ludska i dečja prava i biti sposobni da aktivno učestvuju u njihovom ostvarivanju; i znati i poštovati tradiciju, identitet i kulturu drugih zajednica i biti sposobni da sarađuju sa njihovim pripadnicima. Zakon o udžbenicima³⁸ ne definiše OLJP, ali detaljno utvrđuje pravila za udžbenike namenjene pripadnicima nacionalnih manjina, u suštini kao rezultat izmena navedenog zakona tokom poslednjih nekoliko godina sprovedenih u cilju ispunjenja obaveza Republike Srbije u procesu pristupanja EU. Kao opšte principe obrazovanja i vaspitanja Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja³⁹ (ZOSOV) uređuje jednakost i dostupnost prava na obrazovanje i vaspitanje bez diskriminacije i uz poštovanje ljudskih prava i prava svakog deteta⁴⁰, dok kao ciljeve definiše razvijanje kompetencija za razumevanje i poštovanje prava deteta, ljudskih prava, građanskih sloboda i sposobnosti za život u demokratski uređenom i pravednom društvu, kao i razvoj i poštovanje rasne, nacionalne, kulturne, jezičke, verske, rodne, polne i starosne ravnopravnosti, tolerancije i uvažavanje različitosti.⁴¹

Za ovo istraživanje, relevantni su i pravilnici o nastavnom planu i programu za pojedine razrede osnovnog obrazovanja i vaspitanja⁴² kao i pravilnici o nastavnom planu za izborni predmet Građansko vaspitanje i druge izborne predmete u srednjoj školi, s obzirom na to da sadržaji planova predstavljaju sredstva za dostizanje predviđenih ishoda. Isthodi se definišu kao merljivi iskazi o tome šta učenici umeju da urade na osnovu proučavanja programa određenog predmeta, uključujući znanja, veštine, stavove i vrednosti koje omogućavaju dostizanje neophodnih kompetencija. Znanje o ljudskim pravima razvija se tokom oba ciklusa obrazovanja i kroz rad na drugim predmetima (srpski jezik, istorija, likovno, geografija, priroda i društvo). Novi programi nastave i učenja orientisani ka dostizanju ishoda i razvoju kompetencija primenjuju se u obrazovnom sistemu Srbije od 2018/2019. školske godine. Polazna tačka za razvoj ovih programa jeste potreba da se učenici obuče o pravima deteta i ljudskim pravima, odnosno sa se pripreme za odgovorno učešće u demokratskom društvu. Oblast ljudskih prava u sistemu obrazovanja obrađuje se kroz: 1. opšte ishode osnovnog i srednjeg obrazovanja i vaspitanja, koji su navedeni iznad u skladu sa odgovarajućim normativnim okvirovima; 2. opšte međupredmetne kompetencije koje se, *inter alia*, odnose na odgovorno

31 Ustav Republike Srbije „Službeni glasnik RS“, br. 98/2006, čl. 48

32 Ustav Republike Srbije „Službeni glasnik RS“, br. 98/2006, čl. 81

33 Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju „Službeni glasnik RS“, br. 55/13, 101/17 i 27/18 - dr. zakon

34 Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju čl. 9 st. 2

35 Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju čl. 21. t. 12 - 16

36 Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju čl. 21a st. 3 t. 2

37 Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju čl. 22

38 Zakon o udžbenicima „Službeni glasnik RS“, br. 27/2018

39 Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja „Službeni glasnik RS“, br. 88/2017, 27/2018 - dr. zakon, 10/2019, 27/2018 - dr. zakon i 6/2020

40 Čl. 7 ZOSOV

41 Čl. 8 st.1. t. 14 i 15 ZOSOV

42 Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju „Službeni glasnik RS“, br. 55/13, 101/17 i 27/18 - dr. zakon i prateći pravilnici <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SIGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2017/88/1/reg>

učešće u demokratskom društvu; 3. ključne kompetencije za celoživotno učenje, koje uključuju sposobnost učenika da preuzeme aktivno i demokratsko učešće u zajednici; 4. ishode u novim nastavnim programima opštih i izbornih predmeta koji se odnose na različite aspekte ljudskih prava; i 5. različite oblike participacije učenika, kroz projektну nastavu, vannastavne aktivnosti i učenički parlament, koje omogućavaju da učenici uče kroz primenu veština značajnih za ostvarivanje ljudskih prava (saradnja, tolerancija, upoznavanje sa organizacijama koje se bave zaštitom prava učenika).

Kroz ovo istraživanje, identifikovani su ishodi i sadržaji nastavnih programa koji mogu doprineti znanju ili su u vezi sa znanjem o ljudskim pravima i klasifikovani su na osnovu tema ovog istraživanja u tabelama ispod. Kriterijum za izbor koji je primenjen jeste da li sadržaj obezbeđuje znanje i veštine koje doprinose OLJP, kako bi se procenilo da li sadržaji predmeta mogu doprineti ostvarivanju propisanih ciljeva i zadatka, odnosno ispunjenju ishoda.

Tabela 1: Osnovna škola – Građansko vaspitanje - ishodi i sadržaji u 1. ciklusu obrazovanja

Opšti ishod			
Sadržaji po temama			
OŠ	I Učenje o ljudskim pravima	II Učenje kroz ljudska prava	III Učenje za ljudska prava
	Identitet; uočavanje razlika sa drugima; kršenje prava detata i traženje pomoći; slobodno iznošenje mišljenja i obrazlaganje	Odsustvo ugrožavanja prava i potreba drugih; prepoznavanje osnovnih osećanja; prepoznavanje kršenja prava deteta u okruženju; uočavanje razlika dobre i loše komunikacije	Odgovornost dece i odraslih za funkcionisanje zajednice; uvažavanje sagovornika; uvažavanje različitosti; dobre strane i nedostaci u školi -planiranje, izvođenje i promocija akcije
	Potrebe i želje; prava i pravila u učionici; prava detata i ljudska prava; konvencija o pravima deteta; vrste prava; pokazatelji kršenja prava deteta; kome se obratiti za pomoći u slučaju kršenja prava deteta; uloga pojedinca i grupa u zaštiti prava deteta	Učešće u donošenju grupnih pravila rada u učionici; ponašanje u skladu sa pravilima u školi; škola kao zajednica; osgovornost dece i odraslih; glasanje i konsenzus u odlučivanju; procena sopstvene odgovornosti u situaciji kršenja nečijih prava; znanje o vrstama nasilja; analiza sukoba iz različitih uglova; nenasilna komunikacija;	Bezbednost u školi; odgovorno ponašanje na internetu; odgovorna upotreba mobilnog telefona; kako učiniti školu bezbednom – planiranje, izvođenje i promocija akcije
	Pravo na jednakost; prihvatanje različitosti; solidarnost; pojam diskriminacije i različiti osnovi diskriminacije; institucije koje brinu o pravima detata i ljudskim pravima	Uvažavanje sopstvenih i tuđih potreba; uočavanje netačnog prikazivanja nekoga; osjetljive društvene grupe; stereotipi i predrasude kao osnov za diskriminaciju; traženje pomoći u slučaju kršenja prava;	Identifikacija problema lokalnoj zajednici i predlozi sa poboljšanje; usluge od opštег interesa; komunalne usluge; briga zajednice o deci različitih svojstava; dostupnost neophodnih uslova za oseobe sa invaliditetom; institucije i organizacije u oblasti kulture, zdravlja, sporta, očuvanja okoline i bezbednosti; udruženja građana; humanitarne akcije i volontiranje; organizovanje akcije solidarnosti u lokalnoj zajednici
	Treća generacija ljudskih prava; pravo na život u zdravoj prirodnoj sredini; pravo na održiv ekonomski razvoj; racionalna upotreba resursa; pravo na dostupnost informacija o stanju životne sredine; zajednički život različitih kultura; izbeglice i migranti – problemi sa kojima se suočavaju i predrasude i diskriminacija	Kulturna tradicija, materijalno i nematerijalno nasleđe; kulturni identitet, multikulturalnost i interkulturnost; zajednički život različitih kultura i dobiti; izbeglice i migranti – predrasude i diskriminacija	Zaštita prirodnih okolina; značaj informisanja o stanju životne sredine; kako nepoznavanje drugih kultura utiče na formiranje predrasuda i diskriminaciju; potrošačko društvo, prekomerna potrošnja i uloga medija u podsticanju potrošnje; deca u reklamama; organizovanje i sprovođenje ekološke akcije

Tabela 2: Osnovna škola – Građansko vaspitanje - ishodi i sadržaji u 2. ciklusu obrazovanja

Opšti ishod			
Razvijanje kompetencija za razumevanje i poštovanje prava deteta, ljudskih prava, građanskih sloboda i sposobnosti za život u demokratski uređenom i pravednom društvu			
Sadržaji po temama			
OŠ	I Učenje o ljudskim pravima	II Učenje kroz ljudska prava	III Učenje za ljudska prava
	Prava deteta u dokumentima o zaštiti prava; konvencija o pravima deteta; vrste prava; zaštita sopstvenih prava na način koji ne ugrožava druge; kome se obratiti u slučaju kršenja prava deteta; pravo na jednakost; prihvatanje različitosti (rasa, pol, nacionalna pripadnost, društveno poreklo, vera, politička uverenja, imovno stanje, kultura, jezik, starost, invaliditet); glasanje i konsenzus kao demokratski načini odlučivanja	Želje, potrebe i pravila u učionici; učešće u donošenju pravila rada grupe; prepoznavanje kršenja prava drugih; sličnosti i razlike (rasa, pol, nacionalna pripadnost); stereotipi, predrasude, diskriminacija; tolerancija; prepoznavanje u medijima i knjigama primera predsrasuda i stereotipa; vrste nasilja (emocionalno, seksualno, socijalno, digitalno) i načini zaštite od nasilja; konstruktivno rešenje problema	Pokazatelji kršenja ljudskih prava; uloga pojedinaca i grupe u zaštiti ljudskih prava; škola kao zajednica i značaj konsenzusa u donošenju odluka; izbor problema i izrada plana akcije; traženje rešenja; planiranje i izvođenje akcije i analiza
	Svest o sopstvenim pravima i obavezama na primeru; sloboda da... zaštita od... i povezane odgovornosti; pravo na očuvanje ličnog, porodičnog, nacionalnog, kulturnog, i verskog identiteta; razume i argumentuje kvalitetno i inkluzivno obrazovanje; Identifikacija pokazatelja kršenja prava deteta u praksi; demokratsko društvo – pojam, građanin, vlast, procedure i nivoi vlasti	Demokratsko društvo i participacija građana; učešće u donošenju pravila; razumevanje funkcionalisanja vlasti i donošenja kolektivnih odluka; uticaj društvenih mreža na formiranje mišljenja i delovanje pojedinca; upotreba i zloupotreba interneta i društvenih mreža, odgovornost i prava drugih, digitalno nasilje i reagovanje u situaciji digitalnog nasilja; sedam pravila za sigurno četovanje i sms poruke	Participacija učenika – dekorativna stvarna i simbolička; upotreba i zloupotreba interneta i društvenih mreža, odgovornost i prava drugih, digitalno nasilje; istraživanje o stavovima učenika na internetu i zloupotreni interneta i mobilnih telefona
	Opis osnovnih karakteristika ljudskih prava i navođenje prava; univerzalnost, urođenost, nedeljivost, neotuđivost ljudskih prava; pravo i pravda, socijalna pravda; privatnost – obim i granice	Prepoznavanje vršnjačkog pritiska i odupiranje; prepoznavanje opasnosti; aktivno slušanje i obrazlaganje stavova; pripadnost grupi i grupni identitet; konformizam; aktivno slušanje, kritičko razmišljanje i analiza informacija iz različitih izvora	Svojim rečima opis veze između prava pojedinca i opštег dobra; svrha postojanja političkih stranaka; argumentovana potreba ograničenja i kontrole vlasti; koraci od predlaganja do usvajanja zakona; uloga i procedure u Narodnoj skupštini; uticaj građana na odluke Narodne skupštine; poslanici; simulacija rada skupštine; kritičko razmatranje i korišćenje informacija iz različitih izvora
	Pol i rod – biološke razlike i očekivanja društva; rodni obrasci i stereotipi; rodna perspektiva; rodna ravnopravnost; prava nacionalnih manjina; sloboda medija; medijska pismenost, razumevanje i kritička analiza; kodeks novinara i pritisci na novinare kao metod ugrožavanja slobode izražavanja	Rodno zasnovano nasilje; zloupotreba moći; mere zaštite; prepoznavanje stereotipa; patriotizam, ksenofobija, rasizam, antisemitizam, anticiganizam; zaštita prava nacionalnih manjina; kulturna raznolikost i interkulturni dijalog	Značaj rodne ravnopravnosti za zajednicu; prepreke rodnoj ravnopravnosti; odgovornost države i civilnog društva i pojedinaca; afirmativne mere za postizanje ravnopravnosti; vrste i funkcije medija; dezinformacije i manipulacije; doprinos medija demokratiji; vrednosti građanskog društva – prikaz kroz film, scenario i evaluaciju

Tabela 3: Srednja škola izborni predmeti – ishodi i sadržaji

	Ustav i prava građana	Jezik mediji i kultura	Pojedinac, grupa i društvo
Cilj	Sticanje elementarne političke kulture i znanja o demokratskom uređenju, položaju građanina, njegovom učešću u vršenju vlasti i političkom životu uopšte	Doprinos unapređivanju komunikacijskih veština, razvoju medijske kulture i usvajajući kulturnih obrazaca koji omogućavaju snalaženje u savremenom svetu, izgradnju identiteta i dalji profesionalni razvoj	Ospozljivanje učenika za kritičko sagledavanje mesta pojedinca i grupe u društvu, njihovih uloga, prava, odgovornosti i međuzavisnosti, radi razvijanja znanja, veština, vrednosti i stavova neophodnih za konstruktivno učešće u različitim situacijama u savremenom dinamičnom društvu
Temе	Građanin i njegova prava i slobode; razvoj ljudskih prava i sloboda i generacije ljudskih prava i sloboda; razvoj, zaštita i ograničenje ljudskih prava i slobode; lična i politička prava i slobode. Ekonomsko-socijalna prava; kulturna i manjinska prava	Prihvatanje unapređenja komunikacionih veština, razvoj medijske kulture i usvajanje kulturnih obrazaca koji će učenik omogućiti snalaženje u savremenom svetu, izgradnju identiteta i profesionalni razvoj	Izučavanje uzora i idola, vođa i sledbenika; analiza koncepcata usamljenost, odbačenost, otuđenost
Ishodi	Ovladavanje osnovnim saznanjima o pravnom poretku; razvoj sposobnosti za zauzimanje kritičkog stava o odnosima prava i države; usvajanje vrednosti u skladu sa osnovnim univerzalnim vrednostima društva; uviđanje značaja participacije građana u demokratskom društvu za njegov prosperitet; argumentovano izražavanje stavova; opšta predstava o uređenju Republike Srbije; učešće u životu zajednice, pokretanje akcija i preuzimanje odgovornosti za lične odluke	Kritičko razmatranje pozitivnog i negativnog uticaja medija; procena značaja i uticaja informacija i izvora informacija i povezivanje sa sopstvenim iskustvom; prepoznavanje primera manipulacije, diskriminacije i govor mržnje u medijima i kritički odnose prema njima; odgovorno stvaranje sopstvenih medijskih poruka; komunikacija na konstruktivan način; učešće u akcijama čiji je cilj unapređenje medijske kulture; identifikacija razlikovanje kulturnih od narodnih sadržaja i donošenje vrednosnih sudova	Argumentovana diskusija o društvenim pojавama imajući u vidu poziciju pojedinca, grupe i društva; uočavanje i analiza različitih vrsta interakcijskih procesa u društvu i međuzavisnost između pojedinaca, grupe i društva; prepoznavanje načine uticaja i manipulacije pojedinca, grupe i društva; mehanizmi razgradnje negativnih društvenih stereotipa; iskazivanje prosocijalnih stavova, vrednosti i osetljivosti za etičko prosvuđivanje.

Tabela 4: Srednja škola Građansko vaspitanje – ishodi i sadržaji

Sadržaji po temama			
SŠ	I Učenje o ljudskim pravima	II Učenje kroz ljudska prava	III Učenje za ljudska prava
	Bezbednost mladih; porodica / škola kao bezbedno ili nebezbedno mesto; društvene mreže kao bezbedan ili nebezbedan prostor; globalizacija – pojam, vrednosti, prednosti i nedostaci	Učešće u donošenju pravila grupe; ponašanje kojim se ne ugožava svoja i tuđa bezbednost; znanje kome se obratiti u slučaju ugrožene bezbednosti; prepoznavanje pojava koje ugrožavaju bezbednost	Povezivanje ugožavanja prava mladih sa bezbednošću; uloga međunarodnih organizacija i medija u globalizaciji; globalizacija i ljudska prava
	Diskriminacija, stereotipi, predrasude; osetljive društvene grupe; rodna ravnopravnost i rodno zasnovano nasilje; NVO koje se bave zaštitom ljudskih prava; institucije koje se bave zaštitom ravnopravnosti u Srbiji i EU; pravo na privatnost i pravo na informisanje	Tolerancija različitosti; povezivanje ličnih osobina kao razloga za diskriminaciju; posledice razdvojenosti od porodice za migrante; prepoznavanje manipulacije;	Značaj suprotstavljanja stereotipima; prepoznavanje govora mržnje u medijima; senzacionalizam, cenzura; uloga slobodnih medija za razvoj demokratije
	Karakteristike i razvoj ljudskih prava; međunarodni mehanizmi zaštite ljudskih prava; međunarodno i humanitarno pravo	Građanska solidarnost; primeri nasilnog ekstremizma i regrutacije mladih; povezivanje ugrožavanja mira sa ljudskim pravima; primeri građanske neposlušnosti i uspešnih građanskih inicijativa	Mogućnosti, značaj i načini učešća građana u demokratskom društvu; kultura ljudskih prava; antiratni građanski aktivizam; problem nasilja u sportu; korupcija i demokratija
	Ekonomski i socijalni prava; pravo na rad; diskriminacija i eksplatacija u radu; pravo na život u zdravoj životnoj sredini	Kritičko razmatranje nezaposlenosti; prepoznavanje mobinga; društvena nejednakost; pozitivan stav prema afirmativnim merama; odgovornost za ekološke probleme; predlaganje aktivnosti kojima se obezbeđuje zdrava životna sredina	Povezivanje siromaštva i ostvarivanja ljudskih prava; obrazovanje i ekonomski razvoj; program održivog razvoja; aktivizam u očuvanju životne sredine

4.2. Percepције учесника у образovanju о ljudskim pravima

Upitnici koji su distribuirani sadržali su po petnaest pitanja, od čega je poslednje bilo unos ocene na metodološkoj skali. Sadržina upitnika je u velikoj meri slična, uz prilagođavanja ciljnoj grupi (da li se radi o nastavnicima osnovne i srednje škole ili roditeljima). Na upitnik je odgovorilo devet nastavnika iz pet škola i šest roditelja i svi ispitanici u srednjoj školi. Interesantno je da su neki roditelji i nastavnici preskočili odgovore na određena pitanja, što može biti rezultat nepoznavanja teme ili izbegavanja određenog odgovora. S druge strane, neki od odgovora su u velikoj meri slični, što ukazuje da je praksa u školama jednaka u odnosu na određene teme. Dalje u tekstu daju se pojedini primjeri odgovora na upitnik koji doprinose razumevanju stanja OLJP i ukazuju na moguće očekivane ishode tog procesa. Odgovori nastavnika obeleženi su sa N, a roditelja R.

U odnosu na pitanje: „Da li smatrate da je nastavni plan i program u ovoj oblasti adekvatan za učenje o ljudskim pravima?“, ispitanici na primer navode: *Na osnovu dosadašnjeg iskustva smatram da nije jer nastavni plan ne obuhvata šire temu ljudskih prava. (N); Adekvatan, ali nedostaju nove teme koje su malo ili nikako obrađene,a postoje u praksi, tipa sajber buling⁴³ i slično (N).* U odnosu na pitanje da li podstiču diskusiju, ispitanici su naveli: *Diskusija je uvek prisutna, dete često prepričava kod kuće (R); Predavanja zasnovani pre svega na dijaloškoj metodi. Učenici se kroz diskusiju uče kulti ugovora, međusobnom poštovanju i uvažavanju drugačijih stavova. Bitno je da učenici razvijaju sopstveno mišljenje potkrepljeno činjenicama.(N); Na primer, pripremim različite situacije, a učenici diskutuju i iznose svoje stavove. Zanimljiva je tema „Moj tata je šef“, kako deca gledaju i komentarišu svoje roditelje (N).* U odnosu na pitanje: „Ukoliko učenici iznose diskriminatore stavove o određenoj grupi, da li objašnjavate razloge zbog kojih se u tom slučaju radi o diskriminaciji?“ ispitanici na primer navode: *Muslim da ne (R); Da, s tim da devojčice imaju više razumevanja. Isto je tema bila LGBT populacija (R); Da, moj sin homofob, ali mu je nastavnica objasnila da treba da poštuje različitosti“(R); Ukoliko učenik iznosi takve stavove, naravno da je bitno izneti da se radi o diskriminaciji. Najbolje bi bilo objasniti tako da sam učenik dođe do takvog zaključka (N); Da, na primer koju boju odeće nose dečaci, koju devojčice i slično. Obično se radi o predrasudama, šta ako dečak ide u plesnu školu ili devojčica igra fudbal (N); U dosta situacija veliku ulogu su imali i sami učenici iznoseći svoje stavove i iznoseći svoja suprotna mišljenja. Bilo je pitanje da li treba da kažemo Rom ili Ciganin; šta su pogrdni i neprihvatljivi nadimci (N).* Učenici diskriminisu muslimane, Islam i ne razumeju razliku (R). U vezi sa načinom realizacije nastave za teme: svest o sopstvenim pravima; mehanizmi zaštite ljudskih prava; govor mržnje; sloboda izražavanja i mišljenja, većina ispitanika je navela da su one obuhvaćene: *Uče kroz slikovnice, primere i svakodnevne situacije (R); Rad iz udžbenika, interaktivna diskusija (N); U okviru diskusije o ustavu naše zemlje i SAD (R); Radim putem projektne nastave, oslanjajući se na Konvenciju o pravima deteta. Za mehanizme zaštite ljudskih prava - Razgovor o Međunarodnom danu ljudskih prava 10. decembra, o Deklaraciji o ljudskim pravima UN, kao i o ulozi države i njenih zakona koji štite dostojanstvo svih njenih građana (putem konkretnih primera iz života); Primer diskusije sa društvenih mreža, gde je sloboda izražavanja preširoko shvaćena (vredanje, ponizavanje, ogovaranje...) (N); Da prijave bilo koju situaciju u kojoj se osećaju ugroženim; da prepoznaju kada ih ne poštuju, vredaju, kada su odbačeni i da te situacije prijave.* U pogledu metoda koje se primenjuju, najčešće se navode individualni projekti i istraživanje (u grupi ili individualno), a zastupljene su i prezentacije.

Interesantni su odgovori u vezi sa načinima nastave o ranjivim grupama. Evidentno je da se na časovima šire obrađuju položaj osoba sa invaliditetom i nacionalnih manjina, dakle u većini slučajeva obrađuju se sve tri ponuđene podoblasti, odnosno pojam, koje grupe su obuhvaćene, problemi sa kojim se suočavaju. Manji broj navodi da se ranjive grupe kao što su žene, izbeglice i interna raseljena lica, tražioci azila ili migranti, obrađuju, ali iz odgovora se primećuje da se uglavnom izučava samo pojam, dok se suština ranjivosti i problemi sa kojim se suočavaju retko obrađuju. Zanljiv je i jedan odgovor o položaju žena: *Više smo govorili o položaju žena u prošlosti. Današnje probleme, nasilja nad ženama, nisam objašnjavala zbog osetljivosti dece (N).* U odnosu na LGBTI+ zajednicu, većina ispitanika navodi da se ova tema ne obrađuje. Skoro svi ispitanici su naveli da se u praksi ne govoriti o govoru mržnje, braniteljima ljudskih prava i ratovima u Jugoslaviji, a samim tim, ni o odnosu u društvu prema narodima bivše Jugoslavije; ratnim zločinima i nacionalizmu. Dva ispitanika navode da obrađuju temu značaj branitelja ljudskih prava, a dva nacionalizam i odnos prema narodima bivše Jugoslavije. U odnosu na ponuđene tri teme, ispitanici su najčešće navodili učenje o ljudskim pravima koje ocenjuju adekvatnim za uzrast (mlađi razredi), ali vrlo mali broj precizira način obrade ili ga ocenjuje nedovoljnim, dok se učenja za ljudska prava najčešće pomije. Na primer, pojedini navode: *Vrlo malo. Često se dešava da učenici znaju koji je isparavan način ponašanja, ali im sredina nameće drugačije stavove (N); Nedovoljno. Znanja potiču i od porodica koje podstiču burno rešavanje konflikata i*

⁴³ Sajber buling (cyberbullying) je maltretiranje korišćenjem digitalnih tehnologija, koje se odvija na društvenim mrežama, platformama za razmenu poruka, platformama za igre ili putem mobilnih telefona. To je ponavljanje ponašanja, čiji je cilj da zastraši, naljuti ili osramoti lice koje je meta (Unicef, <https://www.unicef.org/end-violence/how-to-stop-cyberbullying>)

nepoštovanje drugih (N). Većina ispitanika (devet) ocenila je stanje OLJP u Srbiji ocenom B „Školski program zasnovan je na odgovarajućem normativnom okviru, ali nedostaje primena“⁴⁴, uz obrazloženja (*Obrazovni sistem je ogledalo stanja društva u celini... Danas sve to imamo samo na papiru, ali suštinski to ne funkcioniše u praksi. Nedostaje dosledna primena.*).

4.3. Ocena stanja i zaključna razmatranja

Na osnovu ovog istraživanja, ocena stanja obrazovanja o ljudskim pravima prema metodološkoj skali je B „Školski program zasnovan je na odgovarajućem normativnom okviru, ali nedostaje primena“. Razlozi za takvu ocenu su raznoliki i ukazuju na konkretnе nedostake sistema. Obrazovanje o ljudskim pravima predstavlja složen zadatak koji podrazumeva multi-dimenzionalni pristup i posvećenost. Brojne reforme, uz novi pristup nastavnim planovima i uvođenje ishoda i kompetencija jesu u određenoj meri modernizovale stanje u obrazovnom sistemu, ali efekti u praksi tek treba da budu procenjeni. Kao što je prikazano, širok spektar tema vezanih za ljudska prava obuhvaćen je sadržajima nastavnih planova i definisanim ishodima. Važno je ipak napomenuti da novi nastavni planovi nisu dostupni na internet stranici nadležnog ministarstva. Istovremeno, interesantno je navesti i aktivnosti Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja u vezi sa unapređenjem obrazovanja nacionalnih manjina koje se u poslednjih par godina intenzivno sprovode. Pored obezbeđenja udžbenika na jezicima nacionalnih manjina, unapređenja pristupa učenju srpskog jezika kao nematernog, konačno je regulisan status pedagoških asistenata koji pružaju podršku učenicima romske nacionalnosti i deci sa razvojnim izazovima kojima je potrebna dodatna podrška u obrazovanju. Ove značajne aktivnosti koje su sprovedene proizlaze iz obaveza u Poglavlju 23 i Akcionog plana za ostvarivanje prava nacionalnih manjina i ukazuju da državni organi mogu relativno brzo unaprediti relevantne propise kada postoji plan i odgovornost za njegovo sprovođenje. Navedeni opšti normativni okvir za obrazovanje o ljudskim pravima u Srbiji ukazuje na formalnu ispunjenost neophodnih zahteva međunarodnih standarda, ali rezultati ovog istraživanja ukazuju da je u velikoj meri praćen fragmentisanom i *ad hoc* primenom. U širem smislu, školovanje utemeljeno na ljudskim pravima bi trebalo da podrazumeva eksplisitne i implicitne mogućnosti odnosno prožimanje materije o ljudskim pravima u nastavnim planovima različitih predmeta, a ne koncentraciju ovih pitanja u programu samo jednog predmeta. Takav sveobuhvatniji pristup bi dao veći učinak i omogućio da se određeni pojmovi ožive, da ih učenici shvate u različitim kontekstima, da umeju da ih prepoznaju u praksi i primene. U užem smislu, predmetu građansko vaspitanje se ne dodeljuje jednak vrednost u nastavnom smislu kao drugim predmetima koji čine osnovu obrazovanja. S obzirom na to da se radi o izbornom predmetu sa ograničenim brojem časova tokom školske godine, učenicima se ne omogućava redovan kontakt sa tematikom i ne ukazuje se na značaj ove oblasti za njihov dalji razvoj i učešće u društvu.

Pregled novih nastavnih planova koji su ishodno orijentisani ukazuje na to da je sadržaj u velikoj meri adekvatan, da pokriva različite teme od značaja za OLJP. Međutim, sadržaj je postavljen na širokoj teorijskoj osnovi, uz značajan akcenat na pojmove države, vlasti i pravila, a manje na praktično razumevanje ljudskih prava, oblike kršenja ljudskih prava i pravnih i drugih posledica takvog činjenja. Iz odgovora nastavnika na upitnik može se zaključiti da se u prvom ciklusu obrazovanja više pažnje posvećuje praktičnom radu, gde učenici na primerima i kroz realne situacije uče o rešavanju sukoba, toleranciji, diskriminaciji i pravima deteta. Međutim, u drugom ciklusu obrazovanja i srednjoj školi, teme se obrađuju pojmovno, eventualno uz diskusiju koja zavisi od individualnog pristupa nastavnika. Takođe, ne čini se da su novi izborni predmeti u srednjoj školi šire obuhvaćeni i jednakost zastupljeni u pojedinačnim gimnazijama. Značajno je pomenuti i da je čitava grupa ishoda u osnovnoj i srednjoj školi povezana sa aktivizmom, ali se pojmovi i uloga branitelja ljudskih prava skoro uopšte ne obrađuju u praksi. Rezultati istraživanja pokazuju da je oblast antidiskriminacije u velikoj meri obuhvaćena kroz oba ciklusa obrazovanja i uključuje osnovne pojmove. Međutim, čini se da u praksi osim determinacije ranjivih grupa, ne postoji šire saznanje o razlozima i iskustvima ranjivosti, kao ni kontinuirana diskusija o problemima sa kojima se pojedine grupe suočavaju i adresiraju tih problema. Moglo bi se tvrditi da postoji nedostatak senzibilizacije u sadržajima, s obzirom na to da se osim pojmovnih određenja ne stiče utisak da učenici mogu dostići propisane ishode kroz ponuđene sadržaje. Takođe, sadržina nastave determiniše i samu raspravu u školi i očigledno je da se u velikoj meri kontroverzne teme preskaču, skoro kao da se radi o tabu temama (na primer: ratovi uzrokovani raspadom Jugoslavije, LGBTI+ pitanja, govor mržnje, rodna ravnopravnost i slično). Uzimajući u obzir generacije koje su odrastale u regionu zapadnog Balkana i tešku istoriju sukoba koja nikada nije pravilno adresirana, među mladima se razvio niz predrasuda koje su nažalost postale duboko ukorenjene. U regionu nedostaje svest o suštinskom značaju principa ljudskih prava. Iako su se obrazovni sistemi mogli upotrebiti za izbegavanje takvog razvoja i doprineti otvorenoj diskusiji, poštovanju različitosti i prihvatanju individualnih razlika, društva zapadnog Balkana, nažalost, dozvolila su razvoj nove generacije nabijene mržnjom, zanemarivanjem ljudskih prava drugih i raznim oblicima diskriminacije. S obzirom na to da proučavanje ljudskih prava prirodno zauzima kritičan stav prema vlasti i institucionalnim zloupotrebljama, moguće je da se takve osetljive teme ciljano izbegavaju jer se mogu odnositi i na lokalnu zajednicu.

⁴⁴ Ocena A bilo je 2, ocena C 3, D 3 i E 3.

Primetno je da u velikoj meri dosta toga zavisi od samih nastavnika dok istovremeno postoji jaz u vezi sa njihovom odgovornošću za poruke koje se prenose. Oni mogu dodati određene teme po ličnom izboru, ili eventualno preskočiti neke druge oblasti. Sistem je postavljen tako da se očekuje da će nastavnici sami primeniti vrednosti ljudskih prava u školi, ne postavlja se pitanje njihovih stavova ili predrasuda i nema obaveze da predstave različite teme na način prilagođen principima ljudskih prava. Istovremeno, moguće je da pojedini nastavnici nemaju dovoljno znanja i veština o ljudskim pravima i ne razumeju koncepte u dovoljnoj meri. Nedostaje aktivnija razmena mišljenja, primena metoda studije slučaja ili igranja uloga, kroz koje bi konfrontiranjem stavova učenici bili u prilici da sagledaju problem iz različitih uglova, unaprede razumevanje lica čija prava su prekršena i znanje o pojedinim temama. Istovremeno, time bi se pružila prilika da se preispitaju porodični stavovi koji su potencijalno usvojeni a suprotni su principima zaštite ljudskih prava. Ovo je od posebnog značaja, s obzirom na to da obrazovanje o ljudskim pravima donekle podrazumeva da mlađi uče u okruženju u kome se ljudska prava poštuju. Takav zahtev je teško ostvariti kada u društvu nema suštinske demokratizacije i kada se ljudska prava vide samo kao zahtev EU. Tako, kada mlađi ne žive u okruženju u kojem se ljudska prava poštuju, već u društvu u kojem je diskriminacija prihvatljiva, adekvatna zakonska rešenja ne mogu biti dovoljno efikasna jer društvo šalje drugačije poruke.

Primetno je iz odgovora roditelja na upitnik da učenici ne diskutuju o ovim temama kod kuće, odnosno ne traže pomoć roditelja u pripremi pojedinih tema. Moguće je i da roditelji sami ne žele da se pominju neke teme, pa ocenjuju takav pristup prihvatljivim. Takođe, roditelji nisu obučeni da uče o ljudskim pravima. Na ovaj način se međutim otvara nesrazmerno veliki potencijalni uticaj vršnjaka, medija i drugih društvenih grupa na formiranje stavova mlađih. Odgovori ispitanika takođe ukazuju na mogući nedostatak svesti o tome šta deca zaista već znaju u određenom uzrastu. Deca danas dobijaju informacije preko društvenih mreža i upoznata su sa slučajevima diskriminacije pojedinih grupa u zemlji i inostranstvu. Često mogu da prepoznačaju diskriminaciju prema tim grupama kada je vrši neko iz njihovog okruženja, kao i da iznesu stavove koji služe u odbranu takvih grupa. Međutim, pozitivni stavovi prema jednoj grupi se ne prenose na druge grupe, koje su manje zastupljene na socijalnim mrežama ili deci manje interesantne. U tom smislu, potrebno je razviti inovativne metode nastave, koje bi uzele u obzir saznanja dece iz realnog života i uključile ih u diskusiju, čime bi se u praksi unapredila svest dece o iskustvima kršenja ljudskih prava i značaju zaštite pojedinačnih prava pojedinca.

Imajući u vidu činjenicu da je proces demokratizacije i poštovanje principa vladavine prava u Srbiji dugoročan proces, neophodno je povećati svest građana kroz obrazovanje kako bi se omogućilo njihovo aktivno angažovanje u pogledu zahteva za poštovanjem ljudskih prava. Svedoci smo različitih negativnih pojava u društvu, poput netolerancije, brojnih vidova diskriminacije, mržnje prema susednim narodima ili ranjivim grupama. Neophodno je imati u vidu da učenici donose u školu sopstvene stavove i predrasude, naučene kod kuće, u društvu ili medijima, što može sprečiti da nepristrasno razmatraju takve pojave. U tom smislu, buduće generacije bi trebalo da imaju priliku da se na odgovarajući način obrazuju o značaju koncepta ljudskih prava, dakle o njegovoj suštini, a ne samo kao pojmu vezanom za pristupanje EU. Potrebno je da principi ljudskih prava i antidiskriminacije budu temelj nastavnih aktivnosti, čime bi se omogućilo da se deca upoznaju sa raspoloživim mehanizmima za ostvarivanje ljudskih prava i zaštitu pojedinaca i grupe u slučajevima kršenja, kao i praksom odbrane ljudskih prava kroz građanske i društvene inicijative i rad organizacija koje promovišu ljudska prava.

V. PREPORUKE

- **Uvesti koordinirani pristup obrazovanju o ljudskim pravima kroz sve relevantne predmete**
Potrebno je uvrstiti sveobuhvatno obrazovanje o ljudskim pravima u više relevantnih predmeta, kako bi se upotrebile i eksplizite i implicitne mogućnosti unapređenja znanja i kako bi učenici stekli širu sliku o konceptu, obuhvatu i značaju ljudskih prava.
- **Izmeniti koncept obrazovanja o ljudskim pravima u normativnom okviru**
Kako bi se omogičilo sveobuhvatno znanje o ljudskim pravima, neophodno je izmeniti koncept ovog vira obrazovanja u normativnom okviru, s obzirom da cilj nije samo učenje o državi, već i o pojedincu i odnosima u društvu.
- **Pružiti podršku školi kroz obuku nastavnika**
Potrebno je identifikovati praznine u obuci nastavnika o ljudskim pravima. Nastavnicima treba dati različite mogućnosti za unapređenje znanja o ljudskim pravima i veština kojima bi se takvo znanje prenosiо učenicima. Centralnu ulogu u tom procesu mogla bi imati relevantna udruženja nastavnika koja bi u skladu sa obavezama i potrebama nastavnika mogla da organizuju ciljane obuke. Nastavnici treba da budu upućeni u probleme ostvarivanja ljudskih prava, ali i nadahnuti da prenesu poruke primerene principima ljudskih prava.
- **Uvesti u nastavni plan sveobuhvatne informacije o ranjivim grupama**
Potrebno je precizirati teme koje se odnose na ranjive grupe, kako bi se njihov položaj ranjivosti približio mladima i kako bi mogli da razviju empatiju i razumevanje pojedinaca pripadnika ranjivih grupa. Samo navođenje pojmove i površno ukazivanje na određene grupe može čak podstići diskriminaciju, umesto željenog cilja. Neophodno je ovu temu povezati sa obukom nastavnika.
- **Uvesti u nastavni plan kontroverzne teme i sporna pitanja ljudskih prava**
Potrebno je proširiti teme koje se obrađuju tako da obuhvate i osetljiva pitanja u društvu. Neophodno je imati u vidu da deca i mlađi žive u zajednicama u kojima postoje brojne kontroverzne teme kojih su oni svesni, te da se njihovim izbegavanjem ne rešavaju problemi. U tom smislu, trebalo bi obuhvatiti lokalna i nacionalna pitanja značajna za ljudskih prava, kako se ne bi stekao utisak da se radi o neodređenim međunarodnim pitanjima.
- **Uvesti inovativne metode nastave o ljudskim pravima**
Neophodno je približiti nastavne metode životu dece, kako se saznanje o ljudskim pravima ne bi zasnivalo samo na teoriji i pasivnom znanju. Potrebno je da metode budu participativne, da se uključe različiti modaliteti kao što je igranje uloga, dramatizacija, studija slučaja, kako bi se efikasnije postigle pozitivne promene kod učenika.
- **Uvesti upotrebu informaciono-komunikacionih tehnologija (IKT) u nastavi o ljudskim pravima**
Potrebno je koristiti mogućnosti i sredstva IKT kako bi se diskusija nastavnika i učenika u okviru obrazovanja o ljudskim pravima odnosila na teme koje tiču mlađih. Kako se mlađi danas informišu putem društvenih mreža i razmišljaju o brojnim temama ljudskih prava u odnosu na informacije koje pronalaze na različitim društvenim mrežama, potrebno je da se ove teme uvrste u diskusiju u školi, kako bi se eventualno približile i teme drugih ranjivih grupa koje nisu zastupljene na društvenim mrežama ili nisu međunarodnog već lokalnog karaktera.
- **Unaprediti i proširiti saradnju sa organizacijama civilnog društva u obuci nastavnika i učenika**
Iskustvo organizacija civilnog društva u promociji i zaštiti ljudskih prava i širok opseg obrazovnog rada na temu ljudskih prava koji su preduzele predstavljaju nezamenljiv resurs u obuci o ljudskim pravima. Potrebno je šire informisanje škola o spektru organizacija koje se bave ljudskim pravima i pružanje podrške školama da participiraju u programima OCD i koriste obrazovne resurse ovih organizacija. Posebno bi bilo značajno uvrstiti u literaturu priručnike OCD i druge materijale o ljudskim pravima.

- **Unaprediti učešće školskih bibliotekara u obrazovanju o ljudskim pravima**
Školski bibliotekari su široko dostupan resurs za nastavu o pitanjima ljudskih prava i mogli bi da igraju ključnu ulogu u upoznavanju nastavnika i učenika sa novim relevantnim resursima o ljudskim pravima.
- **Razmotriti uvođenje ishoda obrazovanja o ljudskim pravima u cilju procene efekata**
Novi ishodi u oblasti građanskog vaspitanja su nedavno uvedeni, međutim nedostaje im merljivost zbog previše detaljnog pristupa. Da se procenili efekti obrazovanja o ljudskim pravima, potrebno je postaviti ishode na širem nivou, kako bi se utvrdilo sveukupan rezultat različitih tema na znanje koje učenici stiču.

BIBLIOGRAFIJA

- AP23, dostupno na: <https://www.mpravde.gov.rs/sr/tekst/26531/akcioni-plan-za-pregovaranje-poglavlja-23-usvojen-na-sednici-vlade-srbije-27-aprila-2016.php>; Revidirani AP23, dostupno na: <https://www.mpravde.gov.rs/sr/tekst/30402/revidirani-akcioni-plan-za-poglavlje-23-i-strategija-razvoja-pravosudja-za-period-2020-2025-22072020.php>
- Amnesty International (2012). Becoming a Human Rights Friendly School. A Guide for Schools Around the World, p. 52-53, <http://www.amnesty.org/en/human-rights-education/projects-initiatives/rfsp>
- Ang, K. (2010). Human Rights Education: A Best Practice Model for Secondary Schools, *Learning and Teaching*, 3, (2), p.5-20.
- Bela knjiga o interkulturnom dijalogu „Živeti zajedno kao jednaki u dostojanstvu“, usvojena u Savetu Evrope na 118. ministarskoj sednici (Strazbur, 7. maj 2008) www.coe.int/dialogue
- COMPASS Manual for human rights education with young people (2020). Brander, P., De Witte, L. Ghanea, N., Gomes, R. Keen, E., Nikitina, A. and Pinkeviciute, J. 2nd edition. www.coe.int/compass
- Emmert, S. (2011) Education in Terms of Human Rights. International Conference on Education and Educational Psychology. *Procedia Social and Behavioral Sciences* 12 (2011) 346–361
- EU Izveštaj o napretku (2020). Dostupno na: <http://europa.rs/godisnji-izvestaj-o-srbiji-2020/>
- Euractiv (2019). British Economist's Index of Democracy. <http://www.euractiv.rs/posmatraci/10937-smanjena-ocena-srbije-na-indeksu-demokratije>
- Flowers, N. (2004). How to define human rights education? A complex answer to a simple question. In V. B. Georgi and M. Seberich (Eds.), *International Perspectives in Human Rights Education* (p. 105-127). Gütersloh: Bertelsmann Foundation Publishers.
- Freedom House, Freedom in the world (2020), <https://freedomhouse.org/country-serbia-freedom-world-2020>
- Gelber, K. (2005). Beyond Australia's First Bill of Rights: Engendering public debate, Democratic Audit of Australia: <http://democratic.audit.anu.edu.au/Papers-2005/GelberBeyondBoRJuly05.pdf>
- Howe, R. B., and Covell, K. (2011). Countering Disadvantage, Promoting Health: The Value of Children's Human Rights Education. *The Journal of Educational Thought*, 45 (1): 59–85.
- Izveštaj Poverenice za zaštitu ravnopravnosti (2019). Dostupno na: <http://ravnopravnost.gov.rs/rs/izvestaji/>
- Izveštaj Zaštitnika građana (2019). Dostupno na: <https://www.ombudsman.rs/index.php/izvestaji/godisnji-izvestaji>
- Komitet za prava deteta (2001). Opšti komentar br. 1: Pravo na obrazovanje. Ženeva: Ujedinjene nacije.
- Lapayese, Y. (2005). National Initiatives in Human Rights Education: The Implementation of Human Rights Education Policy Reform in Schools. In: *International Handbook on Globalisation, Education and Policy Research*, edited by J. Zajda, 389–404. Netherlands: Springer
- Levitsky, S. and Way, L.A. (2002). Elections without Democracy. The rise of competitive Authoritarianism, *Journal of Democracy*, Vol. 12, Issue 2.
- Lundy, L., U. Kilkelly, B. Byrne, & J. Kang (2012). The UN Convention on the Rights of the Child: A Study of Legal Implementation in 12 Countries. Belfast: Centre for Children's Rights, Queens University
- Magendzo, A. (2005). Pedagogy of human rights education: a Latin American perspective, *Intercultural Education*, 16:2, 137-143.
- Povelja Saveta Evrope o obrazovanju za demokratsko građanstvo i obrazovanje o ljudskim pravima (2010). Dostupno na: http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/08/Guidelines_educators_SERB.pdf
- Robinson, C., Phillips, L., & Quennerstedt, A. (2020). Human rights education: developing a theoretical understanding of teachers' responsibilities, *Educational Review*, 72:2, 220-241.
- Tibbitts, F. and Kirchschlaeger, P. G. (2010). Perspectives of Research on Human Rights Education. *Journal of Human Rights Education* 2 (1, September), p. 8-29.
- Tibbitts, F. (2009). Impact Assessment of Rights Education Leading to Action Programme (REAP). Norway: Amnesty International.
- United Nations (2006). World Programme for Human Rights Education First Phase. New York and Geneva: United Nations.
- United Nations (2012). World Programme for Human Rights Education Second Phase. New York and Geneva: United Nations.
- United Nations General Assembly (2014). Plan of Action for the Third Phase (2015-2019) of the World Programme for Human Rights Education. General Assembly 4 August, U.N. Doc. A/HRC/27/28.
- United Nations General Assembly (2011). United Nations Declaration on Human Rights Education and Training. General Assembly Resolution 66/137, 19 Dec. U.N.Doc. A/RES/66/137.
- Ustav Republike Srbije „Službeni glasnik RS”, br. 98/2006.
- Vučković-Šahović, N., Savić, I., Cicvarić, R., Kalezić-Vigčević, A., Žunić-Cicvarić, J., Vranješević, J., Trikić, Z. i Čolić, G. (2018). Indikatori ostvarenosti prava deteta u obrazovanju, Užički centar za prava deteta, treće izdanje.
- Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju „Službeni glasnik RS”, br. 55/13, 101/17 i 27/18 - dr. zakon i prateći pravilnici <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SIGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2017/88/1/reg>
- Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju „Službeni glasnik RS”, br. 55/13, 101/17 i 27/18 - dr. zakon.
- Zakon o udžbenicima „Službeni glasnik RS”, br. 27/2018.
- Zakon o srednjem obrazovanju i vaspitanju „Službeni glasnik RS”, br. 55/2013, 101/2017, 27/2018 - dr. zakon i 6/2020 i prateći pravilnici <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SIGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2013/55/2/reg>.

NEFORMALNO OBRAZOVANJE U OBLASTI LJUDSKIH PRAVA U SRBIJI – DOBRE PRAKSE

Autorke:

*Dr Nađa Bobićić,
Mast. Lara Končar i
Mast. Nađa Duhaček*

I. UVOD

Predlog praktične politike koji je pred vama za temu ima analizu dobrih praksi neformalnog obrazovanja (NFO) u oblasti ljudskih prava u Srbiji. Ova tema nastaje na preseku dveju oblasti – obrazovanja o ljudskim pravima sa jedne, i neformalnog obrazovanja, s druge strane. To je razlog zbog čega je pre svega potrebno uporediti međunarodna, evropska i nacionalna dokumenta, strategije i planove razvoja neformalnog obrazovanja, s posebnim akcentom na oblast ljudskih prava u onim slučajevima kada se specifično odnose na ovu oblast.

Sažetak

Značaj obrazovanja o ljudskim pravima prepoznat je već u Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima. Dok je neformalni vid ovog obrazovanja definisan od strane Saveta Evrope (SE), uz preporuku da se radi na njegovom sistematicnom razvoju. Između ostalog, u smernicama SE se ističe važnost istraživanja svih vidova edukacije u polju ljudskih prava.

Ovo istraživanje nastalo je sa idejom da se istaknu primeri dobrih praksi neformalnog obrazovanja (NFO) u oblasti ljudskih prava u Srbiji. Istraživanje se sastojalo iz dva dela. U desk analizu su uključeni primarni izvori – najznačajniji međunarodni, evropski i državni dokumenti; i sekundarni izvori – prikupljeni sa zvaničnih sajtova organizacija civilnog društva (OCD) u Srbiji. Drugi tip analize zasnivao se na upitnicima koji su poslati trima grupama aktera u vidu elektronskih upitnika: OCD, fondacijama i državnim institucijama. Kombinacijom ova dva pristupa dobijen je širi i raznolikiji pogled na neformalnu edukaciju u polju ljudskih prava u Republici Srbiji.

Preporukama zasnovanim na uvidima dobijenim istraživanjem skreće se pažnja na to da je civilni sektor u prethodnom periodu izneo obrazovanje o ljudskim pravima, i to na inkluzivan i senzibilisan način, uz praćenje visokih standarda i najsavremenijih obrazovnih metoda. Međutim, rad OCD u ovom polju otežan je nestabilnom i često nedovoljnom podrškom, kako finansijskom tako i infrastrukturnom, zbog čega bi im trebalo obezbediti veću podršku kako bi nastavili da unapređuju ovu oblast kao višestruko značajnu, zbog same teme, kao i zbog ciljne grupe kojoj se obraća, a koju u najvećem broju čine mlađi.

Na **međunarodnom** planu prema definiciji iz Međunarodnog standarda klasifikacije obrazovanja¹ razvijenog od strane The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO-a) kao određujuća karakteristika za neformalno obrazovanje ističe se to što je ono „dodatak, alternativa i dopuna formalnom obrazovanju u procesu celoživotnog učenja pojedinca“². Kao ciljna grupa, navodi se da je ovaj oblik obrazovanja namenjen svim starosnim grupama. Što se tiče kontinuiteta ovih programa, ističe se da oni mogu biti različitog trajanja, a najčešće su u formi kurseva, radionica ili seminara. Ističe se i kako kvalifikacije koje se dobijaju nisu prepoznate i odnose se na različite teme poput životnih veština, radnih veština i društvenog ili kulturnog razvoja.

Kad je u pitanju drugi aspekt – onaj koji se odnosi na obrazovanje u polju ljudskih prava – ono se pominje već i u Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima (1948).³ Od te 1948. godine, i u kontinuitetu u narednim decenijama, UN tela su se bavila razvojem ovog tipa obrazovanja, da bi 1995. godine bila proglašena Dekada obrazovanja o ljudskim pravima (1995-2004). UNESCO insistira na holističkom pristupu obrazovanju o ljudskim pravima, što znači da ono ne treba da bude samo jedna nastavna jedinica, u okviru već prebukiranih nastavnih programa. Drugim rečima, ono je zamišljeno tako da mlađim ljudima omogući razvijanje veština u pravcu poštovanja ljudskih i građanskih prava kroz obrazovanje. Ono što je posebno važno jeste da ovaj pristup uključuje ne samo konkretni sadržaj nastavnog programa, već i sam obrazovni proces, pedagoške metode, i okruženje u kojem se proces obrazovanja odvija.⁴

Na **evropskom** nivou Savet Evrope je 1997. godine započeo projekat Obrazovanje za demokratsko građanstvo (EDC), a juna 2000. objavio je izveštaj koji naglašava značaj socijalne pravde i jednakosti u pravima za građanstvo. Dokument od posebnog značaja jeste Povelja Saveta Evrope o obrazovanju za demokratsko građanstvo i obrazovanje za ljudska prava, koja je usvojena u okviru preporuka Odbora ministara⁵. Kako je od 2003. godine Republika Srbija članica Saveta Evrope, ovaj je dokument samim tim obavezan i za Srbiju. U Povelji se neformalno obrazovanje sažetiće definije kao „bilo koji planirani program obrazovanja koji je izrađen za unapređivanje kompeticija, veština i sposobnosti izvan okruženja formalnog obrazovanja“.⁶

U ovoj Povelji obrazovanje za demokratsko građanstvo:

„...znači obrazovanje, obuku, podizanje svesti, informisanje, praktičnu primenu i aktivnosti koje imaju za cilj da, putem opremanja učenika znanjem, veštinama, razumevanjem i razvijanjem njihovih stavova i ponašanja, osposobe ih da uživaju i brane svoja demokratska prava i odgovornosti u društvu. Obrazovanje za demokratsko građanstvo podržava učenike da cene raznovrsnost i igraju aktivnu ulogu u demokratskom životu radi unapređivanja i zaštite demokratije i vladavine prava.“⁷

Dok obrazovanje za ljudska prava:

„...znači obrazovanje, obuku, podizanje svesti, informisanje, praktičnu primenu i aktivnosti koje imaju za cilj da, putem opremanja učenika znanjem, veštinama, razumevanjem i razvijanjem njihovih stavova i ponašanja, osposobe ih da doprinesu izgradnji i odbrani univezalne kulture ljudskih prava u društvu, radi unapređivanja i zaštite ljudskih prava i osnovnih sloboda.“⁸

U povelji se među ciljevima i principima posebno ističe dragocen doprinos nevladinih organizacija i omladinskim organizacijama u ovom polju obrazovanja za demokratsko društvo i ljudska prava, i to posebno

¹ International Standard Classification of Education (ISCED)

² "Non-formal education", Glossary, UNESCO UIS, pristupljeno 5. februara, 2021, <http://uis.unesco.org/en/glossary-term/non-formal-education>.

³ Prema članu 26.2.

⁴ Isto, 4.

⁵ CM/Rec 7(2010)

⁶ Povelja Saveta Evrope o obrazovanju za demokratsko građanstvo i obrazovanje za ljudska prava, Savet Evrope, pristupljeno 1. februara, 2021, <https://rm.coe.int/1680487823>.

⁷ Povelja 5.

⁸ Isto.

u oblicima neformalnog i informalnog obrazovanja.⁹ Zbog čega se zaključuje kako im je potrebno pružiti podršku da bi mogle da daju svoj doprinos. Dodatno se o saradnji sa ovim tipovima organizacija piše u desetoj smernici, gde se osim uputa o pružanju podrške kada je to neophodno, navodi da je potrebno da države članice „u potpunosti iskoriste njihove stručne kompetencije kojom one mogu da doprinesu svim oblicima obrazovanja“¹⁰. Smernica dvanaest posvećena je istraživanju o obrazovanju za demokratsko građanstvo i obrazovanje ljudskih prava, kako bi se interesnim grupama omogućilo da unaprede svoju praksu. Navodi se i kako istraživanje, između ostalog, treba da uključi istraživanje o nastavnom planu i programu, inovativnim praksama, nastavnim metodama i razvoju sistema ocenjivanja.¹¹ Ovi kriterijumi, sa izuzetkom onog o sistemu ocenjivanja jer u neformalnom obrazovanju ono najčešće nije praksa, primjenjeni su i ovom istraživanju.

Savet Evrope izdavač je i publikacije „Kompas: Priručnik za obrazovanje mladih o ljudskim pravima“¹², u kojem se ističe kako ne postoji samo jedna definicija obrazovanja o ljudskim pravima, već da se ono ipak:

„...najbolje opisuje odredbama koje definišu ono što se ovim obrazovanjem želi postići. Dugoročni cilj takvih programa jeste izgraditi kulturu u kojoj su ljudska prava shvaćena, štićena i poštovana. Zato, svako ko radi sa drugim ljudima imajući u vidu ovaj cilj i preduzimajući korake da ga postigne – bez obzira kako i gdje – može reći da je uključen u obrazovanje o ljudskim pravima.“¹³

S tim u vezi navodi se da ovaj oblik obrazovanja treba da bude orientisan prema učenicima i učenicama, a u njegovom je središtu vrednost lične akcije i promene. Mladi se ističu kao vrlo važna grupa kada je u pitanju obrazovanje o ljudskim pravima. Prema autorima i autorkama ovog priručnika, srž obrazovanja o ljudskim pravima jeste razvoj kritičkog mišljenja i sposobnosti rešavanja konflikata, kao i preduzimanje akcije¹⁴. U izdanju dopunjenoj 2020. godine, posebno se ističe kako obrazovanje o ljudskim pravima ne može biti samo odgovornost nevladinih i omladinskih organizacija, niti ga mogu sprovoditi samo volonteri, već države imaju veliku odgovornost u sprovođenju ovih programa, i to tako da predvide ulogu kako formalnog tako i neformalnog sektora.¹⁵

Na državnom nivou u Srbiji o neformalnom obrazovanju brine se Ministarstvo za omladinu i sport. Ovaj tip obrazovanja takođe je definisan u Zakonu o mladima¹⁶, a uključeno je i u Nacionalnu strategiju za mlađe¹⁷, koja se odnosi na period od 2015. do 2025. godine. Pored toga, u domaćim zakonskim aktima pravi se razlika između neformalnog obrazovanja za odrasle i neformalnog obrazovanja za mlade.

Kada je u pitanju drugi aspekt – obrazovanje u polju ljudskih prava, ono je regulisano u vidu formalnog građanskog vaspitanja koje je od 2006/07. godine uvedeno u sve razrede osnovnih i srednjih škola, kao obavezni izborni predmeti.¹⁸ Kada je reč o ovoj temi u neformalnim programima, ono nije posebno definisano na državnom nivou u Srbiji. I kada se pominje neformalno obrazovanje u polju ljudskih prava, uglavnom se ono zadržava na navođenju međunarodnih i evropskih standarda, smernica i planova. U domaćim okvirima neformalno obrazovanje u polju ljudskih prava usputno se pominje u širim izveštajima i istraživanjima o neformalnom obrazovanju mladih, poput onih koje su radili Vuletić i Stanojević (2010)¹⁹, odnosno Centar za slobodne izbore i demokratiju CeSID (2019)²⁰. U CeSID-ovom istraživanju navodi se podatak kako su mladi u Srbiji, kada je u pitanju teme obuka i kurseva za koji su zainteresovani, pokazali interesovanje za temu tolerancije 7%, i ljudska prava i demokratiju 6%. U pitanju su sintetisani odgovori, jer su ispitanici i ispitanice imali opciju da izaberu više tema.

Na osnovu svega što je prethodno rečeno, a posebno uvezvi u obzir dvanaestu smernicu Saveta Evrope, istraživanje neformalnog obrazovanja u polju ljudskih prava, od posebnog je značaja kako bi se dobio uvid u dobre prakse rada u ovom polju.

9 Neformalno obrazovanje se u Povelji definije kao „proces celoživotnog učenja pri čemu pojedinac stiče stavove, vrednosti, veštine i znanja od obrazovnih uticaja i resursa u sopstvenoj sredini i iz svakodnevnih iskustava (porodica, grupa vršnjaka, komšije, susreti, biblioteka, mas-mediji, posao, igrad itd)“.

10 Povelja, 12–13.

11 Povelja, 13–14.

12 Brander, Patricia i ostale/i. Kompas. Priručnik za obrazovanje mladih o ljudskim pravima (Podgorica: Centar za građansko obrazovanje, 2006)

13 Isto, 17.

14 Kompas 22.

15 Compass. Manual for Human Rights Education with Young People, 2nd edition, updated 2020 (Strasbourg Cedex: Council of Europe, 2020), 10, <https://rm.coe.int/compass-eng-rev-2020-web/1680a08e40>.

16 Zakon o mladima, član 3.5, Republika Srbija, Ministarstvo omladine i sporta, https://www.mos.gov.rs/wp-content/uploads/2014/04/Zakon_o_mladima.pdf

17 Nacionalna strategija za mlade, Republika Srbija, Ministarstvo omladine i sporta, https://www.mos.gov.rs/wp-content/uploads/download-manager-files/nacionalna_strategija_za_mlade0101_cyr.pdf

18 Građanske inicijative i Civil Rights Defenders, Analiza literature građanskog vaspitanja na teritoriji Republike Srbije, pristupljeno 5. februara 2021, <https://www.gradjanske.org/wp-content/uploads/2018/09/Analiza-literature-gra%C4%91anskog-vaspitanja-na-teritoriji-Republike-Srbije-.pdf>.

19 Vuletić, Vladimir i Dragan Stanojević. 2010. Neformalno obrazovanje mladih u Srbiji. Istraživački izveštaj o položaju i potrebljima mladih u Republici Srbiji. (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 2010).

20 CeSID, Položaj i potrebe mladih u Republici Srbiji (IV ciklus). Terensko istraživanje.(Beograd: CeSID, 2019), pristupljeno 5. februara, <https://www.mos.gov.rs/public/documents/upload/sport/inspekcija/Poloza%20i%20potrebe%20mladih%20u%20Republiki%20Srbiji%202019.pdf>.

II. ANALIZA

1. Opšti podaci i metodologija

Kako bismo došle do što potpunijih zaključaka i utvrđile raznolike primere dobrih praksi u oblasti neformalnog obrazovanja u polju ljudskih prava, naše je istraživanje zamišljeno tako da uključuje dva tipa analize koji se međusobno upotpunjavaju: desk analiza i analiza upitnika. Na taj način, podaci su bili priklapljeni kvantitativnim i kvalitativnim istraživačkim postupkom.

Desk analiza se zasniva na analizi primarnih i sekundarnih izvora.

Pod primarnim izvorima podrazumevaju se međunarodna, evropska i nacionalna dokumenta, strategije i planove razvoja neformalnog obrazovanja, s posebnim akcentom na oblast ljudskih prava u onim slučajevima kada se specifično odnose na ovu oblast. Sekundarni izvori koji su uključeni u analizu predstavljaju javno objavljenе izveštaje realizovanih projekata, planove programa, spiskove alumnija i njihovih završnih radova, aktivnosti i slično, a koji su dostupni na zvaničnim sajtovima organizacija civilnog društva (OCD) u Srbiji.

Upitnici

Drugi tip analize podrazumeva upitnike koji su poslati trima grupama aktera u vidu elektronskih upitnika: OCD, fondacijama i državnim institucijama. Na taj način se dobija potpunija slika neformalnog obrazovanja, jer se uzimaju i obzir ne samo perspektive organizacija koje održavaju konkretnе programe, već i fondacija i državnih institucija koje u skladu sa širim strategijama daju ili odbijaju da daju finansijsku podršku ovakvim programima. Takođe, ovi podaci su u zaključku upoređivani sa podacima dobijenim desk analizom.

Kriterijumi za analizu i uočavanje primera dobrih praksi određeni su u odnosu na: teme iz oblasti ljudskih prava koje su obrazovnim programima bile obuhvaćene, dinamiku i kontinuitet održanih programa, teritorijalne oblasti na području Srbije u kojima su obrazovni programi održani, metode pedagoškog rada kojima su se koristile organizacije prilikom sprovođenja svojih programa edukacije, i ciljne grupe kojima su obrazovni programi bili namenjeni.

Analizom podataka dobijenih iz upitnika i desk analizom obuhvaćen je rad ukupno trideset organizacija i institucija na teritoriji Srbije koje su obrazovne programe u oblasti ljudskih prava organizovale ili podržale u periodu od 2016. do 2020. godine, od čega: dvadeset i četiri organizacije civilnog društva (videti više pod: 1.1), četiri fondacije i dve državne institucije. Sa ciljem identifikovanja dobrih praksi i programa u oblasti neformalnog obrazovanja i ljudskih prava, rad OCD analiziran je na dva nivoa: obradom podataka dobijenih iz upitnika i desk analizom obrazovnih programa, dok je rad fondacija i državnih institucija obuhvaćen posebnim upitnicima. Upitnike su popunile: Fondacija Hajnrih Bel²¹, Rekonstrukcija Ženski fond, Fondacija Kvina til Kvina²² i Fondacija Ana i Vlade Divac; i državne institucije: Povernik za zaštitu ravnopravnosti i Pokrajinski zaštitnik građana ombudsman. Fondacije i državne institucije nisu obuhvaćene desk analizom.

Istraživanjem je obuhvaćen rad sledećih organizacija civilnog društva (ukupno dvadeset i četiri): A 11 - Inicijativa za ekonomski i socijalni prava, ALTERO - Asocijacija za lični trening, edukaciju, razvoj i osnaživanje, BeFem feministički kulturni centar, Beogradska otvorena škola, Beogradski centar za ljudska prava, CEDEUM, Civil Rights Defenders, Centar za razvoj zajednice Link, Centar za zaštitu ljudskih prava i toleranciju – Polimlje, Fond za humanitarno pravo, Grupa „Hajde da...“, Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji, Inicijativa mladih za ljudska prava - Srbija (YIHR Srbija), Klub finih zanata, Organizacija za lezbejska ljudska prava - LABRIS, NVO Re Generacija, Organizacija za podršku ženama sa invaliditetom ...IZ KRUGA - VOJVODINA, Plavo pozorište - pozorišna laboratorija, Pobunjene čitateljke, ROZA - Udruženje za radna prava žena, SOS za žene i decu žrtve nasilja, Umetnička Utopija (Hleb teatar), Zrenjaninski socijalni forum, Žene u Crnom i Ženski centar Užice.²³

21 Heinrich Böll Stiftung

22 The Kvinni till Kvinn Foundation

23 Kako istraživanje sprovodi Centar za Ženske studije u Beogradu uz podršku organizacije Civil Rights Defenders, aktivnosti ovih organizacija nisu obuhvaćene ovim istraživanjem u kontekstu primera dobrih praksi.

Upitnike je popunila ukupno dvadeset i jedna organizacija civilnog društva u Srbiji. Od njih, četrnaest se nalazi u Beogradu, dve u Zrenjaninu, i po jedna u Mošorinu, Novom Sadu, Somboru, Vlasotincu i Užicu. Desk analizom obrazovnih programa u oblasti ljudskih prava i neformalnog obrazovanja obuhvaćeno je devedeset i sedam programa koje je održalo devet organizacija civilnog društva na teritoriji Srbije. U analizu je uključeno osam organizacija iz Beograda i jedna iz Prijepolja. Godine osnivanja ovih organizacija su u rasponu od 1991. do 2018. godine što ukazuje na dinamično civilno društvo, posebno u kontekstu organizovanja programa neformalnog obrazovanja u kojima učestvuju i organizacije koje postoje trideset godina, kao i one koje su osnovane pre samo dve.

2. Teme iz oblasti ljudskih prava

Obrazovni programi o ljudskim pravima često se odvijaju kroz određenu užu oblast. Međutim, značajno je razlikovati: 1) one obrazovne programe koji se tiču takozvanih opštih znanja, a čiji je cilj upoznavanje sa osnovnim principima, konceptima i vrednostima u oblasti ljudskih prava, kao u primerima: Škola ljudskih prava za mlade (Incijativa mladih za ljudska prava - Srbija, Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji) i Škola ljudskih prava „Vojin Dimitrijević“ (Beogradski centar za ljudska prava); 2) programe specijalizovane za određenu temu iz oblasti ljudskih prava, kao u primerima: Škola tranzicione pravde (Fond za humanitarno pravo) i Škola ekonomskih i socijalnih prava (A-11-Incijativa za ekonomska i socijalna prava); i 3) a) obrazovne programe usmerene na različite vidove usavršavanja u oblasti ljudskih prava i šire (na primer: ekologija, tehnologija, održivi razvoj), kao u primeru programa *Studije budućnosti* (Beogradska otvorena škola) ili b) one obrazovne programe koji su usmereni ka stručnom usavršavanju za primenu pravnih mehanizama, praktičnih politika i zagovaranje u oblasti ljudskih prava.

Prema podacima koji su dobijeni iz upitnika, najzastupljenije teme iz oblasti ljudskih prava su prava žena i prava manjina. Tema nasilja je treća po zastupljenosti i obradilo ju je dvanaest organizacija, a potom sledi oblast prava LGBTI+ osoba (jedanaest organizacija). Tema ekonomskih i socijalnih prava, kao i prava osoba sa invaliditetom su jednakog zastupljene. Vladavina prava je bila zastupljena u programima sedam organizacija, dok su sloboda medija i tranziciona pravda bile obrađene u programima šest organizacija. Takođe, po jedna organizacija je naglasila da su posebno kroz svoje programe govorili o interno raseljenim licima, mehanizmima UN za zaštitu ljudskih prava, o pojedinačnim pravima iz prve i druge generacije, pravu na azil, pravima osoba koje žive sa HIV-om i drugim seksualno prenosivim bolestima.

Desk analizom uočeno je da su sve organizacije svojim programima obuhvatile oblasti prava žena i rodne ravноправnosti, uključujući teme: nasilje nad ženama, migracije i izbeglištvo, položaj žena žrtava rata i ekonomskih i socijalnih prava žena. Značajno je podvući da su prava žena i rodna ravноправnost obuhvaćene kao jedna od tema unutar takozvanih širih oblasti obrazovanja o ljudskim pravima, odnosno, da programi obuhvaćeni ovom analizom nisu bili usko usmereni na oblast prava žena. Druga po redu najzastupljenija tema su prava manjina koja je obuhvaćena u kontekstu: ratnih sukoba, izbeglištva i migracija, azila, trgovine ljudima, međureligijske mržnje, socijalne i ekonomske isključenosti, nacionalizma, ekstremizma, diskriminacije, zabrane torture, nečovečnog i ponižavajućeg postupanja i kažnjavanja, a sve sa ciljem obrazovanja u oblastima zaštite ljudskih prava, multikulturalizma, integracije i interkulturne razmene, kulturnih i političkih prava i prevencije govora mržnje, uključujući i oblasti prava dece u pokretu i mladih iz migrantske populacije.

Teme prava LGBTI+ osoba i tranziciona pravda su treće po zastupljenosti (po četiri organizacije). Kao i oblast prava žena, LGBTI+ prava su najčešće obrađena u sklopu takozvanih širih oblasti obrazovanja o ljudskim pravima (sa izuzetkom organizacije Organizacija za lezbejska ljudska prava – LABRIS koja se specifično bavi ovom temom), dok je tema tranzicione pravde više obrađena u sklopu specijalizovanih programi edukacije na ovu oblast, a čiji je dobar primer Škola tranzicione pravde koju organizuje Fond za humanitarno pravo.

Konačno, temu nasilja obradile su posredno ili neposredno sve organizacije obuhvaćene desk analizom, bilo u kontekstu prava žena, prava manjina, LGBTI+ prava, tranzicione pravde, vladavine prava, prava osoba sa invaliditetom, vršnjačkog nasilja i prava mladih ili ekonomskih i socijalnih prava. Kao primer dobre prakse posebno izdvajamo specijalizovane programe Incijative A 11 - Škola ekonomskih i ljudskih prava (2020) jer je njihov program usmeren na različite vidove i nivoje ekonomskih i socijalnih nejednakosti različitih ranjivih grupa (žene, osobe sa invaliditetom, tražioci azila, izbeglice, migranti i migrantkinje, Romi i Romkinje i drugi) u različitim socio-ekonomskim i političkim kontekstima.

Pojedine teme su istovremeno često zastupljene, na primer nasilje, i to posebno rodno zasnovano nasilje, ali ih same OCD kroz upitnik prepoznaju i kao teme na kojima je važno raditi još više. Tako jedna organizacija navodi „Skorašnji duštveni događaji [prijavljivanje nasilja u školi glume u Beogradu] su pokazali da tema nasilja nad bilo kojom ugroženom kategorijom ljudi nisu bile zastupljene u dovoljnoj meri, a prepostavljamo da će ova tema biti u fokusu mnogim organizacijama u narednom periodu“.

Osim pojedinačnih tema, jedan odgovor iz upitnika ukazuje i na važnost spajanja različitih perspektiva u potrazi za savezima i zajedničkim strategijama, „Potrebno je više multidisciplinarnosti i traženja tačaka preseka između na primer feminističkog, mirovnog, ekološkog obrazovanja, kao i pitanja socijalne pravde, istorijskog revisionizma i slično. Takođe, potrebno je i više programa koji spajaju teorijski rad i aktivistička streljena.“

Organizacije civilnog društva, kao i fondacije, smatraju da teme zaštite životne sredine, tranzicione pravde, odnosno suočavanje sa ratnom prošlošću Srbije i zločinima iz devedesetih godina, nisu dovoljno zastupljene u postojećim programima neformalnog obrazovanja, iako svi napominju da postoje uspešni programi na ove teme. Takođe, spominje se i nedostatak društvenog razumevanja teme privatnosti i digitalne pismenosti. Tema socijalnih i ekonomskih prava zastupljena je kroz samo nekoliko programa, a prepoznata je potreba za obrazovanjem što većeg broja ljudi o njihovim radnim pravima.

Nekoliko organizacija civilnog društva spomenuto je nedostatak seksualnog obrazovanja unutar sistema formalnog obrazovanja, kao i temu seksualnosti, kao temu za kojom postoji veća potreba unutar programa neformalnog obrazovanja o ljudskim pravima.

3. Prostorno-vremenska zastupljenost obrazovnih programa

Dinamika, kontinuitet i geografska zastupljenost programa objedinjeni su u analizi jer se ukrštanjem ovih podataka dobijaju značajniji uvidi. Jedan od opštih zaključaka je da su obrazovni programi koji imaju kontinuitet u višegodišnjem periodu dominantno locirani u Beogradu (uz izuzetak 2020. godine), kao i da se najmanja zastupljenost i broj programa edukacije u oblasti ljudskih uočava u istočnoj Srbiji.

U odnosu na vremenski okvir, broj obrazovnih programa obuhvaćen upitnicima i desk analizom se tokom svake godine povećavao, a najveći broj održanih programa obrazovanja u oblasti ljudskih prava beleži se u 2019. godini.²⁴ Prošle, 2020. godine uočljiv je mali pad aktivnosti, koji se lako može objasniti pandemijom KOVID-19, kada je deo aktivnosti otkazan a većina održanih aktivnosti je organizovana putem interneta. Moguće je, dakle, prepostaviti kontinuirani rast broja održanih programa obrazovanja u oblasti ljudskih prava u narednim godinama. U odnosu na potrebe za programima obrazovanja o ljudskim pravima, može se postaviti pitanje da li je ovaj rast dovoljan ili je potreban brži.

U odnosu na geografsku rasprostranjenost realizovanih programa, iako je desk analizom obuhvaćeno i na upitnike je odgovorilo najviše organizacija iz Beograda (pogledati poglavje 1.1.) uočava se da su same obrazovne aktivnosti ipak raspoređene ravnomernije. Desk analizom je utvrđeno da je polovina programa održana u Beogradu, dok je od strane organizacija koje su popunile upitnik najviše aktivnosti zapravo bilo u Vojvodini (petnaest), zatim u južnoj Srbiji i Beogradu (po trinaest), u centralnoj Srbiji (devet), u zapadnoj (osam), dok je isti broj organizacija pružao i programe preko interneta. Najmanje programa je bilo u istočnoj Srbiji, što potvrđuje i desk analiza. Kako je uočeno i u preporukama iz upitnika, postoji veća potreba „da se finansijski podržavaju grupe na jugu i jugoistoku Srbije koje rade različite programe vezane za ljudska prava“.

Radi jasnije sistematizacije, iz desk analize je moguće razlikovati dve grupe obrazovnih aktivnosti: 1) škole ljudskih prava koje se održavaju kontinuirano u višegodišnjem periodu i 2) obrazovne programe u oblasti ljudskih prava koji se ne održavaju u kontinuitetu na godišnjem nivou, ili u kontinuitetu od dve do tri godine. Navedena podela je značajna, posebno zato što kao primere dobre prakse izdvajamo one obrazovne programe koji se održavaju svake godine, jer kontinuirano održavanje obrazovnih programa u oblasti ljudskih prava znači veću dostupnost i pristup znanjima u oblasti ljudskih prava za veći broj ljudi i generacija i omogućava praćenje trendova u oblasti neformalnog obrazovanja. S druge strane, odsustvo kontinuiteta pomaže u identifikaciji izazova za organizacije koje sprovode obrazovne programe na godišnjem nivou, a o čemu je više reči u odeljku 6. ovog dokumenta (Finansiranje).

Prvu grupu čine oni programi koji se u kontinuitetu održavaju u višegodišnjem periodu, a koje su sprovele organizacije: Incijativa mladih za ljudska prava – Srbija (YIHR), Beogradski centar za ljudska prava (BCHR), Fond za humanitarno pravo i Beogradska otvorena škola (BOŠ). Nazivi obrazovnih programa su: Škola ljudskih prava za mlade (YIHR), Škola ljudskih prava „Vojin Dimitrijević“ (BCHR), Škola tranzicione pravde (Fond za humanitarno pravo) i Studije budućnosti (BOŠ). Trajanje ovih programa je u rasponu od sedam dana (gde se isti program edukacije održava jedanput ili više puta na godišnjem nivou) do dvosemestralnih kurseva. Navedeni programi su većinom održani u Beogradu, međutim, kao primer dobre prakse značajno je istaći Škole ljudskih prava za mlade (YIHR, YIHR i Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji) gde su troškovi

²⁴ Uz napomenu da su podaci za 2019. godinu najažurniji na sajtovima svih organizacija obuhvaćenih desk analizom.

puta, smeštaja, hrane i pića bili pokriveni od strane organizatora za sve učesnike i učesnice koji žive izvan Beograda, što je značilo i veću dostupnost programa za mlade iz svih delova Srbije.

Druga grupa programa odnosi se na sve one obrazovne koji se nisu održavali u kontinuitetu od 2016. do 2020. godine, a najveći broj obrazovnih programa, gotovo polovina, održana je u trajanju od jednog do tri dana po programu. Za razliku od programa koji se kontinuirano održavaju na godišnjem nivou, u ovim obrazovnim programima uočava se veća raznolikost u teritorijalnoj rasprostranjenosti. Polovina obrazovnih programa obuhvaćenih desk analizom održana je u Beogradu, dok je druga polovina održana u različitim mestima u Srbiji (Pančevo, Bujanovac, Niš, Priboj, Zrenjanin, Kragujevac, Novi Sad, Vrnjačka Banja, Obrenovac, Jagodina, Bečeј, Novi Pazar, Leskovac, Zaječar, Dimitrovgrad i Prijepolje). U kontekstu decentralizacije obrazovnih programa, jedan od primera dobrih praksi jesu programi Beogradskog centra za ljudska prava (BCHR): Jačanje kapaciteta organizacija mladih i za mlade za interakciju sa UN mehanizmima i Moj grad, moja prava: Škole ljudskih prava i vladavine prava za mlade, koji su održavani širom Srbije, u periodu od više godina (2017, 2018. i 2019).

Osim vremena trajanja različitih programa, organizacije civilnog društva su kroz upitnike ukazale i na vreme koje je neophodno kako bi proces učenja dao rezultate, kao jedan od najvažnijih faktora u koncipiranju i sprovodenju uspešnih obrazovnih programa. U pogledu razvoja kritičkog mišljenja, pokazalo se da su procesi osvećivanja ili sticanja novih znanja i veština jako spori i dugi, da je potrebno puno truda i vremena da se kroz različite metode rada učine intervencije nad formalno stečenim obrazovanjem, koje uglavnom ne promoviše kritičko mišljenje i prečesto reproducuje nacionalističke, patrijarhalne i druge diskriminatorne matrice. Drugim rečima, transformativni obrazovni rad zahteva određeno vreme koje se ne može nadoknaditi ili zaobići kreativnim metodama.

4. Metode pedagoškog rada

Najčešći metodološki pristup u programima neformalnog obrazovanja čine kombinacija predavanja i radionica, na šta je kroz upitnik ukazalo sedamnaest organizacija (od ukupno dvadeset i jedne). Ovo je dodatno potvrđeno i desk analizom, iz koje se izdvajaju različiti tipovi radionica: obrazovne radionice, interaktivne radionice, radionice veština, kreativne, odnosno umetničke radionice, radionice grupnih i ličnih refleksija, kao i interaktivna predavanja.

Kako uočavamo iz upitnika, pojedinačno je samo radionice, ili samo predavanja koristilo po devet organizacija, dok je desk analizom uočeno da su samo predavanja korišćena u svega šest programa (od ukupno devedeset i sedam). Šest organizacija obuhvaćenih upitnikom koristilo je studijske posete u Srbiji, ili u zemljama regionala, a pojedinačne organizacije su koristile mentorski rad, javne prezentacije u lokalnoj zajednici, akcije zagovaranja, vršnjačku edukaciju, kao i tribine.

Osim kombinacije radionica i predavanja, kao često korišćen i inovativan pristup ističu se umetničke metode što potvrđuje i desk analiza, jer se pet organizacija koristilo ovim pristupom. Jedan od primera dobrih praksi su oni obrazovni programi koji se oslanjaju na inkluzivan pristup, negovanje različitosti i međukulturne razmene, kao i upotrebu više metoda kao u primerima: CoolTube radionica za mlade i Art of integration (BCHR, 2018 i 2019) i Trening "Writing instead of fighting" (Grupa „Hajde da...”, 2020), a koji se odnose na upoznavanje i saradnju mladih iz Srbije i različitih osetljivih grupa (izbeglice, migranti, osobe sa invaliditetom) kroz različite edukativne i kreativne radionice koje se koriste dramskim tehnikama, filmom, animacijom, književnošću i istraživanjima u lokalnim zajednicama i kontekstima. Zajednički izazov svih ovih programa jeste hvatanje u koštar sa predrasudama, kako samih polaznika i polaznica, tako i zajednice u kojoj se program odvija.

Organizacije civilnog društva su kao primere dobre prakse izdvojile različite aspekte svojih programa, pre svega fleksibilnost, odnosno sposobnost da metode prilagode potrebama učesnika i učesnica u obrazovnim programima, kao i njihovom uzrastu. Pored vremena za pitanja i diskusiju koje omogućava radionicarski pristup, drugi važan aspekt izdvojenih dobrih praksi je praktičan deo obrazovnog procesa. Organizacije su navodile da su pružale mogućnost terenskog istraživanja, podršku da učesnici i učesnic sami vode određene segmente, da pomognu u organizovanju konferencije, da koriste svoje telo i fizički prostor kao i druge pozorišne vežbe, da putuju i upoznaju pripadnike i pripadnice drugih etničkih zajednica.

Kontekst pandemije i prelazak na internet su dvojako uticali na programe neformalnog obrazovanja o ljudskim pravima. S jedne strane otvorila se prilika za učešće ljudi koji bi inače bili spreceni zbog organičenih finansijskih sredstava za put i smeštaj, dok se s druge strane otvorilo pitanje adekvatnih metoda za obrazovanje preko interneta. Neke OCD ukazuju na povećan opseg učesnika i učesnica svojih programa, dok druge organizacije skreću pažnju na nove izazove u kontekstu inkluzije, kao što je na primer uključivanje svih ljudi koji nemaju redovan ili nikakav pristup internetu ili gluve i nagluve osobe koje bez adekvatnog prevoda na znakovni jezik ne mogu da prate onlajn predavanja ili radionice.

5. Ciljne grupe

Programi neformalnog obrazovanja mogu biti namenjeni svakome, bez obzira na uzrast, prethodno formalno obrazovanje ili bilo koji drugi kriterijum. Ipak, u kontekstu organičenih resursa, organizacije biraju određene grupe u skladu sa prioritetima i sopstvenim kapacitetima. Organizacije koje su popunile upitnik, tokom prethodnih pet godina najviše su radile sa mladima (njih devetnaest od dvadeset i jedne), dok su za programe petnaest organizacija ciljnu grupu činile aktivistkinje i aktivisti, a za njih dvanaest – to su bile žene. Devet organizacija je pružalo obrazovne programe namenjene stručnjacima i stručnjakinjama, dok je sedam organizacija radilo sa etničkim manjinama i LGBTI+ osobama. Pet organizacija koje su popunile upitnik su pružale obrazovne programe čija su ciljna grupa bile osobe sa invaliditetom. Pojedinačne organizacije su takođe naglasile da su radile sa studentima i studentkinjama Pravnog fakulteta, sa ženama sa invaliditetom, osobama koje žive sa HIV-om, nastavnicima i nastavnicama srednjih škola, lekarima i lekarkama koji rade pri zatvorima, osobama zaposlenim u medijima, nezaposlenima, poljoprivrednicima i poljoprivrednicama.

Desk analizom je takođe utvrđeno da su obrazovni programi koje sprovode organizacije civilnog društva u oblasti ljudskih prava najčešće namenjeni mladima (15-35 godina). Međutim, moguće je utvrditi više kategorija mladih. U odnosu na škole ljudskih prava koje se kontinuirano održavaju na godišnjem nivou (pogledati poglavljje 3), programi edukacije su namenjeni: učenicima i učenicama srednjih škola, studentima i studentkinjama univerziteta (osnovnih, završnih i poslediplomskih studija), a posebno političkih, pravnih i društvenih nauka, aktivistima i aktivistkinjama civilnog društva, mladim novinarima i novinarkama, mladim profesionalcima u državnoj upravi, članovima i članicama političkih partija, i drugim mladima.

Obrazovni programi koji se ne održavaju u kontinuitetu na godišnjem nivou (pogledati poglavljje 3), takođe su namenjeni navedenim ciljnim grupama, ali se uočava i veća raznolikost, te su ovi programi namenjeni i drugim stručnjacima i stručnjakinjama iz oblasti ljudskih prava i prava uopšte, mladim istraživačima i istraživačicama, mladima iz različitih ugroženih grupa, umetnicima i umetnicama, radnicima i radnicama iz oblasti kulture, predstavnicima i predstavnicama omladinskih organizacija i organizacija za mlađe, ali i državnih i lokalnih institucija, direktorima i direktorkama, nastavnicima i nastavnicama u srednjim školama i drugima. Kao interesantan primer dobrih praksi koje uključuju različite društvene (ciljne) grupe moguće je izdvojiti SOFA program u organizaciji Beogradskog centra za ljudska prava (BCHR, 2020) čija su ciljna grupa mlađi (18-30 godina) i starije osobe (65+) sa ciljem podsticanja međugeneracijske solidarnosti i razmene: „Na našim programima često učestvuju učesnici iz različitih osetljivih grupa, pa je nekada sam proces u kome učesnici i učesnice iznose svoje životne priče istovremeno opterećujući i oslobođajući za celu grupu. Potrebna je pažljivo vođenje kako bi se ovi procesi održavali funkcionalnim”.

U kontekstu izazova sa kojima se susreću, OCD su kroz upitnike ukazale na teškoće u saradnji sa zaposlenima iz različitih državnih institucija. Predstavnici i predstavnice škola, kancelarija za mlađe, lokalne samouprave, zdravstvenih institucija, centara za socijalni rad i drugih su svoje učešće u programima najavljuvali pa otkazivali u poslednjem trenutku ili u nekim situacijama stvarali poteškoće u sprovodenju programa, kao na primer uskraćivanjem najavljenog prostora ili drugim postupcima. Precizna učestalost ovakvih situacija bi mogla da se utvrdi dodatnim istraživanjem, ali na ovakve izazove je ukazalo više od polovine OCD koje su popunile upitnike. Jedna organizacija je navela sledeći primer „Lokalni sveštenik je napravio problem i usprotivio se radionicama za decu, pa su nam uskraćeni svi prostori, a predsednik opštine mu je pružio podršku, a sa njim i sve ostale institucije“ (citat je iz upitnika).

6. Finansiranje

Više od polovine organizacija civilnog društva ukazalo je na izazove u obezbeđivanju finansijskih sredstava za programe neformalnog obrazovanja o ljudskim pravima. Dok neke organizacije opisuju konkretnе prepreke kao što je nedostatak razumevanja donatora za potrebot da se radi sa određenom ciljnom grupom ili na određenoj teritoriji (jug ili istok Srbije), druge organizacije ukazuju na šire sistemske probleme: „Začarani krug, teško je aplicirati za projekte ako nemate prethodni dokaz o finansijskom poslovanju“ i „Zahtevne aplikacije, a mala sredstva na kraju“. Čak i organizacije koje su navele da se ne suočavaju sa velikim izazovima u ovoj sferi navode odgovore kao što su: „Imali smo sreće“ i „Programi edukacije su usputne aktivnosti u okviru većih projekata“, što ukazuje na potrebu za drugačijim pristupom i podrškom od strane institucija i donatorskih organizacija kada je reč o unapređenju neformalnog obrazovanja o ljudskim pravima.

Jedna fondacija je u upitniku navela da prepoznae potrebu za većim razumevanjem i fleksibilnošću donatorskih organizacija, dok je većina OCD navela potrebu za dugoročnim stabilnim finansiranjem kako bi programi mogli da se organizuju i unapređuju u skladu sa potrebama različitih ciljnih grupa.

7. Dugoročni efekti obrazovanja o ljudskim pravima

Programi neformalnog obrazovanja o ljudskim pravima mogu se odvijati od pojedinačnih predavanja do više dana i nedelja, a postoji jedan broj koji traju punih godinu dana. Većina OCD koje ih organizuju sprovodi neki vid evaluacije, najčešće pismenim putem ili kroz razgovor prikuplja povratne informacije od učesnika i učesnica. Ove metode su dragocene i organizacije koriste prikupljene informacije kako bi prilagodile izbor tema, određene metode ili odluke o angažovanju predavača i predavačica. Međutim, za potpunije uvide u ishode obrazovnih programa bilo bi poželjno prikupljati povratne informacije od svih uključenih aktera, koordinatora i koordinatorki u OCD, saradnika i saradnica, predavača i predavačica i tako dalje.

Na pitanje o praćenju efekata sopstvenih programa na dalje obrazovanje ili radni angažman, većina organizacija je odgovorila da su u kontaktu sa pojedinima polaznicima i polaznicama, ali ne na struktuiran način (na primer kroz alumni organizaciju ili redovne aktivnosti), već više sa osobama koje su pokazale inicijativu za takvim vidom komunikacije i saradnje. Izkustvu sa pozitivna, i jedan deo polaznika i polaznica nastavlja da se bavi temom obrazovanja, dok se sa drugima gubi kontakt. U nedostatku višegodišnjeg stabilnog finansiranja, ovo nije iznenađujuće. U skladu sa tim, druga preporuka vezana za evaluaciju odnosi se na dugoročne aktivnosti u okviru procesa monitoringa i evaluacije, koje bi omogućile kontakt sa polaznicima i polaznicicama i drugim gore programama nakon tri ili pet godina i pružile uvide u primere dobrih praksi, ali i prepoznavanje strategija za poboljšanje. Istraživanje, odnosno longitudinalna evaluacija ove vrste bila bi dobar osnov za koncipiranje šire strategije i plana aktivnosti sa ciljem razvoja obrazovanja o ljudskim pravima i proširenja opsega, odnosno većeg broja učesnika i učesnica.

8. Pojam dobre prakse

Cilj ovog istraživanja je prepoznavanje primera dobrih praksi u neformalnom obrazovanju o ljudskim pravima. Prethodno navedene kategorije pomogle su u analizi pojedinih aspekata obrazovnih programa, kao što su izbor tema, metode, vremenske i geografske odrednice i druge, kroz desk analizu odgovore OCD o sopstvenom radu. Drugi nivo analize sledi kroz uvide organizacija civilnog društva o njihovoj percepciji – koji su programi primeri dobre prakse u ovoj oblasti, kao i preporukama o faktorima koji će unaprediti oblast neformalnog obrazovanja o ljudskim pravima.

Na pitanje o oceni kvaliteta neformalnog obrazovanja o ljudskim pravima u Srbiji (na skali od jedan do pet), srednja ocena je bila tri. Jedan odgovor se odnosio na činjenicu da programe neformalnog obrazovanja u oblasti ljudskih prava najčešće sprovode organizacije civilnog društva. Dobra strana je što su najčešće to organizacije koje imaju ekspertizu u određenoj oblasti, i samim tim sadržaj obuke je kvalitetan. Slaba strana je što programi koje sprovode organizacije civilnog društva najčešće nemaju dovoljan opseg, teže dolaze do polaznika i polaznica, nemaju kontinuitet, niti dovoljno resursa za praćenje napretka polaznika i polaznica, follow-up ili druge aktivnosti. Drugim rečima, nezavistan rad OCD, znanje iz oblasti ljudskih prava, kao i specijalizovane veštine i pristupi u radu sa pojedinim ranjivim grupama, kao i fleksibilnost u smislu metoda su prepoznate kao dobre strane ovih obrazovanih programi, ali ostaje problem opsega i infrastrukture. Druga organizacija ukazala je na rizik od držanja seminaru i edukacija sopstvenim istomišljenicima i zadržavanja civilnog društva i aktivizma u istom krugu ljudi, bez strategije komunikacije sa širom zajednicom.

Organizacije civilnog društva su izdvojile sledeće programe kao **primere dobre prakse**²⁵:

- Brak na drugi pogled - Udruženje Romkinja Nada, Aleksinac;
- Humanistika u tranziciji - Grupa 484;
- Instruktaža za rad na SOS telefonu za žene sa traumama muškog nasilja - Autonomni ženski centar, Beograd;
- Književni festival „Na pola puta“, Užice;
- Mapiranje Holokausta - Centar za primenjenu istoriju;
- Obuka o sprečavanju nasilja nad ženama sa invaliditetom u rezidencijalnim uslovima, MDRI-S, Beograd;
- Podizanje ekološke svesti - Zrenjaninski socijalni forum;
- Rad sa mlađima u riziku od socijalne isključenosti - Prevent, Novi Sad;
- Regionalna škola tranzicione pravde - Fond za humanitarno pravo;
- Studije socijalizma - Centar za politike emancipacije;
- Škola ljudskih prava za mlade - Inicijativa mlađih za ljudska prava;
- Škola ljudskih prava „Vojin Dimitrijević“ - Beogradski centar za ljudska prava;
- Škola ekonomskih i socijalnih prava - Inicijativa A11;
- Škola tranzicione pravde - Fond za humanitarno pravo;
- Škola ljudskih prava - Helsinški odbor za ljudska prava;
- Trening o digitalnoj i integrisanoj bezbednosti - Alternativni centar za devojke, Kruševac;
- Živa biblioteka - SkaSka, Zrenjanin;

Takođe, navedeno je da su primeri dobrih praksi i programi koje su organizovale sledeće OCD i fondacije Astra, BeFem, Centar e8, Fondacija Jelan Šantić, Plavo Pozorište u saradnji sa KUD-om gluvih Beograda „Radivoje Popović“, Gradskom organizacijom gluvih Beograda i udruženjem studenata sa hendihekompom, Rekonstrukcija Ženski Fond i Žene u crnom.

Organizacije civilnog društva kroz većinu svojih odgovora u upitnicima govore o potrebi za proširenjem obrazovnih programi, i povećanjem broja ljudi do kojih će ti programi dopirati. Jedna strategija koju spominju je povećanje finansijske pomoći ovakvom radu, kao i stabilnija dugoročna podrška, umesto jednogodišnjih projekata. Druga moguća strategija je saradnja sa institucijama, pre svega školama, kako bi se u sistemu formalnog obrazovanja koristile metode i sadržaji koje civilno društvo već razvija. Ovakva saradnja podrazumeva i mogućnost da OCD organizuju programe u saradnji sa školama, kao i da nastavnice i nastavnici imaju podršku i autonomiju da koriste metode iz neformalnog obrazovanja u školi. Najzad, važan je kontekst, i obrazovni programi mogu imati ograničen uticaj na društvene promene i vladavinu prava. Pored edukacije, neophodna je podrška medija, kako bi se prevazilazile predrasude o pojmu ljudskih prava, ali i o pojedinačnim diskrimininskim grupama.

²⁵ Sa izuzetkom Centra za ženske studije i Civil Rights Defenders-a, koji su pomenuti u upitnicima.

9. Pitanje institucionalizacije i standardizacije neformalnog obrazovanja o ljudskim pravima

Jedan moguć pravac razvoja neformalnog obrazovanja može biti uspostavljanje standarda čije bi sprovođenje nadgledala neka državna institucija ili nezavisno telo. Pitanje o ovakvom razvoju je postavljeno organizacijama civilnog društva i odgovori su podeljeni i naizgled kontradiktorni. Jedna grupa OCD se protivi ovakvom rešenju zato što predviđaju moguće zloupotrebe, gubitak autonomije u sprovođenju aktivnosti ili komplikacije u primeni zato što je oblast neformalnog obrazovanja o ljudskim pravima veoma široka i raznolika. Druga grupa organizacija je iskazala oprezni optimizam kroz insistiranje na tome da je važno da proces zapravo vode OCD i da bi uspostavljanje jasnih kriterijuma kvaliteta, efikasnosti metodologije i evaluacije moglo da dovede do poboljšanja u ovom sektoru.

III. ZAKLJUČAK I PREPORUKE

Kao što je prethodno rečeno, cilj ove analize praktičnih politika vezanih za neformalno obrazovanje u oblasti ljudskih prava jeste uočavanje dobrih praksi, i davanje preporuka različitim akterima i donosiocima odluka o merama čije će usvajanje podržati razvoj ove važne oblasti. U tom kontekstu, potrebno je sagledati ulogu, mogućnosti i domete obrazovanja u procesu unapređenja ljudskih prava. Naime, obrazovanje je nužni deo uspostavljanja društva u kome se ljudska prava poštuju, ali ono zahteva finansijska sredstva, uslove za rad i vreme kako bi dalo rezultate, a istovremeno ne može da zameni ili neutrališe nedostatak vladavine prava, dominante konzervativne, nacionalističke i patrijarhalne medijske diskurse, niti siromaštvo i društvene nejednakosti. Važno je naglasiti da su organizacije civilnog društva odigrale odlučujuću ulogu u obrazovanju o ljudskim pravima tokom prethodnih trideset godina.

Kako bi se primeri dobre prakse neformalnog obrazovanja u oblasti ljudskih prava nastavili i stvorio ambijent za jačanje i širenje ovih programa, a na osnovu prethodne analize, predlažemo sledeće:

1. Zaključak ovog istraživanja je da su u okviru šire teme ljudskih prava najzastupljenije teme ženskih ljudskih prava odnosno rodne ravnopravnosti, prava mlađih, kao i nasilje. Programi neformalnog obrazovanja takođe pokrivaju teme prava LGBTI+ osoba, seksualno obrazovanje, prava osoba sa invaliditetom, prava etničkih manjina, tranzicionu pravdu, ekologiju, radna prava, digitalnu pismenost i pravo na privatnost. Ovo su teme koje su potvrđene kroz upitnike i desk analizu, međutim svaki spisak ove vrste je problematičan zbog velikog broja tema i čestog kršenja ljudskih prava, te svakako postoje mnoge teme koje se na spisak mogu dodati.
  - **Preporuka:** Postoji velika potreba za obrazovanjem o svim gore navedenim temama, kako onima koje su već često zastupljene, tako i ostalim. Organizacije civilnog društva imaju kapacitet da organizuju više obrazovnih programa i da razvijaju nove, ali su za to neophodna sredstva (videti preporuku 5 - Finansiranje). Preporuka je da svi obrazovni programi polaze od principa interseksionalnosti i da ne proizvode hijerarhiju među marginalizovanim grupama.
2. U kontekstu prostorne i vremenske zastupljenosti, primeri dobre prakse su programi koji se redovno održavaju (svake godine), programi čiji je raspored fleksibilan te dopušta uključivanje osoba koje su zaposlene i najzad programi koji se održavaju van Beograda. Organizacije civilnog društva su većinom registrovane u Beogradu, gde se održava većina aktivnosti, dok prepreke za održavanje obrazovnih programa o ljudskim pravima prijavljuju manje organizacije i žale se na opstrukcije od strane lokalnih zvaničnika.
  - **Preporuka:** Potrebna je veća podrška za organizovanje programa neformalnog obrazovanja o ljudskim pravima u manjim gradovima i selima širom Srbije, a posebno u jugoistočnoj Srbiji, gde se održava najmanje ovakvih aktivnosti. Takođe, potrebna je podrška, odnosno mehanizam zaštite organizacijama civilnog društva u slučaju neopravdanog uskraćivanja korišćenja javnih prostora (škole, domovi kulture, mesne zajednice) za obrazovne aktivnosti.
3. Ovo istraživanje je pokazalo da su najčešće metode i primer dobre prakse kombinacija radionica i predavanja, dok su se takođe izdvojile i studijske posete, javni časovi, posećivanje mesta zločina, upotreba umetničkih metoda (pozorište, književnost, film) u obrazovnim preocesima, kao i praktičan rad (terensko istraživanje, vršnjačka edukacija, učešće u organizovanju konferencija i festivala).
  - **Preporuka:** Važno je samim organizatorima i organizatorkama obrazovnih programa, predavačima i predavačicama, kao i trenerima i trenericama obezbediti autonomiju da biraju metode i usklađuju ih sa konkretnim temama i ciljnim grupama (njihovim uzrastom, prethodnim znanjem i ciljevima programa). Ovakva autonomija treba da ostavi prostor da se istovremeno određene metode ponavljaju iz godine u godinu, a da se sa drugima eksperimentišu u potrazi za inovacijama u oblasti pedagogije, tehnologije i međugeneracijske saradnje.

4. U kontekstu ciljnih grupa, većinu programa NFO o ljudskim pravima pohađaju mlađi, žene, i aktivisti i aktivistkinje. Primeri dobre prakse su programi koji primaju raznolike grupe, kao što je SOFA program koji istovremeno prima mlađe i stare i posvećen je međugeneracijskoj solidarnosti. Primeri dobre prakse su takođe inovativni programi koji istovremeno rade sa ranjivim grupama na njihovom osnaživanju i sa širom zajednicom na senzibilizaciji (Plavo pozorište).

- **Preporuka:** Programi neformalnog obrazovanja o ljudskim pravima su potrebni pripadnicima i pripadnicama marginalizovanih grupa kako bi se osnažile i bolje organizovale u zastupanju sopstvenih prava. Takođe, ovakvi programi su važni za širu populaciju kako bi se prepoznavali slučajevi višestruke marginalizacije, stvarali savezi i prepoznavale pozicije privilegije. Preporuka je da se broj i obim programa NFO o ljudskim pravima poveća, kako ne bi moralno da se bira između pojedinih marginalizovanih grupa, ili između njih i šire populacije (videti više u preporukama 6 – o finansiranju i 7 – o saradnji sa sistemom formalnog obrazovanja).

5. Istraživanje je pokazalo da se polovina organizacija civilnog društva suočava sa značajnim izazovima kada je reč o obezbeđivanju sredstava za programe neformalnog obrazovanja o ljudskim pravima, dok su na lokalnom novou prisutni izazovi u smislu obezbeđivanja prostora.

- **Preporuka:** Za programe neformalnog obrazovanja o ljudskim pravima neophodno je obezbediti više finansijskih sredstava, od međunarodnih organizacija, fondacija i ambasada; kao i od državnih institucija, lokalnih fondacija i kompanija. Većina organizacija istakla je važnost višegodišnjeg finansiranja, zato što obrazovni programi ne pokazuju rezultate u kratkim intervalima (6 meseci ili godinu dana). Takođe, podrška ne mora biti samo u novčanim sredstvima, već i u pružanju prostora i obezbeđivanju sredstava za rad. U kontekstu pre pandemije, to se odnosilo na papir, markere ili projektore, međutim u današnjem kontekstu, podrška bi mogla da budu donacije računara, paketa za internet ili određenih programi koji su pogodni za pedagoški rad.

6. Većina organizacija civilnog društva koje su obuhvaćene analizom sprovodi evaluacije svojih obrazovnih programa, i primer dobre prakse su programi koji sprovode i usmenu i pisano (anonimnu) evaluaciju. Ni jedna organizacija ne sprovodi dugoročne evaluacije, iako ima organizacija sa dvadeset i trideset godina iskustva u obrazovnom radu.

- **Preporuka** je da se razvijaju mehanizmi saradnje koji bi većem broju organizacija omogućili da zajedno sprovedu dugoročnu evaluaciju i preciznije utvrde izazove i uspehe prethodnih programa, kao i zajedničke strategije planiranja razvoja neformalnog obrazovanja u ovoj oblasti.
- **Preporuka** je da se uspostave, odnosno ojačaju različite vrste saradnje između organizacija civilnog društva i formalnog sistema obrazovanja (od predškolskog do univerziteta). Potrebno je omogućiti da se metode iz neformalnog obrazovanja više koriste tokom formalnog školovanja, kao i revidirati nastavne planove i programe kako bi se principi obrazovanja o ljudskim pravima (videti definiciju SE iz priročnika Kompas, na strani 4. uskladili, i uključio veći broj časova posvećenih određenim pravima, odnosno određenim marginalizovanim grupama (kao što su na primer: žene, LGBTI+, osobe sa invaliditetom, tranziciona pravda i odnos prema pripadnicima/-cama etničkih grupa sa kojima se Srbija bila u ratu). Potrebno je nastavnicima/-cama obezbediti stvarnu autonomiju u postizanju međupredmetnih kompetencija. Paralelno, potrebno je održati dosadašnju saradnju OCD i škola, koja je takođe primer dobre prakse.

7. Veliki broj organizacija civilnog društva ukazao je na nepovoljnu društvenu klimu u kojoj rade i organizuju programe neformalnog obrazovanja o ljudskim pravima. Važni saveznici u promeni dominantnih narativa u društvu mogu biti mediji.

- **Preporuka:** U kontekstu unapređenja uslova za organizovanje obrazovnih programa o ljudskim pravima (formalnih i neformalnih), potrebno je nastaviti obrazovne programe namenjene novinarima/-kama i urednicima/-cama. Takođe, potrebno je nastaviti napore u borbi za slobodu medija u Srbiji. U kontekstu unapređenja stanja ljudskih prava, u budućnosti bi trebalo organizovati kampanju koja će pomoći da se rad organizacija civilnog društva učini vidljivim i prihvatljivim, kako bi se smanjio uticaj narativa o izdajništvu i lošem uticaju sa zapada kada je reč o univerzalnoj temi ljudskih prava, koja proistruču iz činjenice da su ljudska bića i da tim zaslužuju određena prava.

BIBLIOGRAFIJA

- Brander, Patricia i ostale/i. *Kompas. Priručnik za obrazovanje mlađih o ljudskim pravima* (Podgorica: Centar za građansko obrazovanje, 2006), <http://media.cgo-cce.org/2013/10/KompasMNE.pdf>;
- Brander, Patricia at all. *Compass. Manual for Human Rights Education with Young People*, 2nd edition, updated 2020 (Strasbourg Cedex: Council of Europe, 2020), <https://rm.coe.int/compass-eng-rev-2020-web/1680a08e40>;
- CeSID, *Položaj i potrebe mlađih u Republici Srbiji (IV ciklus)*. Terensko istraživanje. (Beograd: CeSID, 2019), <https://www.mos.gov.rs/public/documents/upload/sport/inspekcija/Polozaj%20i%20potrebe%20mladih%20u%20Republici%20Srbiji%202019.pdf>;
- Građanske inicijative i Civil Rights Defenders. *Analiza literature građanskog vaspitanja na teritoriji Republike Srbije* (Beograd: Centar za građansko vaspitanje, Civil Rights Defenders, 2018), <https://www.gradjanske.org/wp-content/uploads/2018/09/Analiza-literature-gra%C4%91anskog-vaspitanja-na-teritoriji-Republike-Srbije-.pdf>;
- "Non-formal education", Glossary, UNESCO UIS, pristupljeno 5. februara, 2021, <http://uis.unesco.org/en/glossary-term/non-formal-education>;
- *Povelja Saveta Evrope o obrazovanju za demokratsko građanstvo i obrazovanje za ljudska prava* (Odeljenje za obrazovanje Saveta Evrope), <https://rm.coe.int/1680487823>.
- Vuletić, Vladimir i Dragan Stanojević. 2010. *Neformalno obrazovanje mlađih u Srbiji. Istraživački izveštaj o položaju i potrebama mlađih u Republici Srbiji*. (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 2010);
- Закон о младима (Република Србија, Министарство омладине и спорта, 2011), https://www.mos.gov.rs/wp-content/uploads/2014/04/Zakon_o_mladima.pdf;
- Национална стратегија за младе (Република Србија, Министарство омладине и спорта, 2015), https://www.mos.gov.rs/wp-content/uploads/download-manager-files/nacionalna_strategija_za_mlade0101_cyr.pdf.

DOBRE PRAKSE U VISOKOM OBRAZOVANJU U OBLASTI LJUDSKIH PRAVA U REGIONU – UPOREDNI PRISTUP

Autor:
Dr Ivan Ilić

I. UVOD

Idea ljudskih prava potiče još iz antičkog doba, kao zaštita pojedinca od tiranije. Ipak, pojam i sadržina ljudskih prava su tekovina novog doba, odnosno razdoblja nakon Francuske buržoaske revolucije. To dokazuju dva važna dokumenta, u kojima je materijalizovana savremena ideja zaštite ljudskih prava. Prvi je Deklaracija prava čoveka i građanina iz 1789. godine, a drugi Povelja o pravima iz 1791. godine, koja zapravo predstavlja amandmane na Ustav Sjedinjenih američkih država. Nakon Drugog svetskog rata je donet niz značajnih dokumenata, kojim je uspostavljena pravna zaštita pojedinca, nakon teških stradanja i masovnog kršenja ljudskih prava tokom ovog sukoba globalnih razmera. Jedan od najznačajnijih, koji je i danas smatra svetskim ustavom ljudskih prava je Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, usvojena od Generalne skupštine Ujedinjenih nacija, 1948. godine.¹

Ludska prava možemo definisati kao skup prava, koja čoveku pripadaju kao ljudskom biću.² Ludska prava, sa druge strane, predstavljaju granicu državnoj vlasti.³ Postoje brojne klasifikacije ljudskih prava, a najznačajnija je podela na građanska, politička, ekonomski, socijalna i kulturna prava.

Izučavanje ljudskih prava se definiše kao proces učenja, kojim se stiče potrebno znanje, vrednosti i razumevanje ljudskih prava, s ciljem razvijanja prihvatljive kulture ljudskih prava.⁴ Ova vrsta obrazovanja uči studente da preispisuju svoja iskustva, omogućavajući im da integrišu koncept ljudskih prava u svoj sistem vrednosti i da ga primene prilikom donošenja odluka.⁵ Inicijalno zalaganje za sistemsko izučavanje ljudskih prava u obrazovnim institucijama je započelo 1953. godine u okviru programa Organizacije Ujedinjenih nacija za obrazovanje, nauku i kulturu (UNESKO). Prvi zvanični dokument, koji pledira za obrazovanje o ljudskim pravima je Preporuka koja se odnosi na obrazovanje za međunarodno razumevanje, saradnju i mir i obrazovanje koje se odnosi na ludska prava i osnovne slobode, koji je doneta od strane UNESKA 1974. godine.⁶ Četiri godine kasnije je održan i Međunarodni kongres o podučavanju o ljudskim pravima, s ciljem da postavi izvesni okvir prilikom primene obrazovnih sadržaja u obrazovnim ustanovama. Nakon Svetske konferencije o ljudskim pravima, koja je održana 1993. godine, pitanje obrazovanja o ljudskim pravima postaje jedna od centralnih tema, kojom se bave Ujedinjene nacije, a UNESKO postaje organizacija, koja ima odgovornost za promociju obrazovanja o ljudskim pravima. Generalna skupština je period od 1994. godine do 2005. godine proglašila Dekadom o ljudskim pravima⁷, i apelovala na države članice da promovišu i informišu o potrebi obrazovanja o ljudskim pravima, s ciljem izgradnje univerzalne kulture ljudskih prava. Nakon ovog perioda su nastavni sadržaji o ljudskim pravima uvođeni u obrazovne institucije uz pomoć nevladinih i vladinih organizacija, kao i pojedinaca, koji su bili svojevrsni promotori ovog procesa. U godinama i decenijama nakon toga je rasla potražnja za obrazovanjem o ljudskim pravima na globalnom nivou. To su diktirale i potrebe tržista, koje zahteva pravnika, koji je osposobljen da primenjuje znanje o ljudskim pravima. Generalna skupština Ujedinjenih nacija je donela Svetski program za obrazovanje o ljudskim pravima, 2004. godine, kao vodeći program za unapređenje obrazovnih programa na svim nivoima.

Na nivou Evrope, ključni doprinos u postupku implementacije nastavnih sadržaja o ljudskim pravima u obrazovne institucije je imao i danas ima Savet Evrope. Najpre je 1985. godine Komitet ministara doneo Preporuku R (85) 7 o podučavanju i učenju o ljudskim pravima u obrazovnim institucijama.⁸ U tekstu je istaknuto da mlađi treba da uče o ljudskim pravima kako bi se pripremili za život u pluralističkom društvu. Komitet ministara je 2010. godine usvojio Povelju Saveta Evrope o obrazovanju za demokratsko građanstvo i obrazovanje o ljudskim pravima, u okviru Preporuke (2010) 7.⁹ Povelja pledira za uključivanje obrazovnih sadržaja o ljudskim pravima u sistem, ne samo visokog školstva, već i predškolskog, osnovnog i srednjeg školstva. Obrazovanje o ljudskim pravima, kao deo zaštite ljudskih prava je kasnije prešlo u nadležnost Komesara za ludska prava. Komesar u brojnim izveštajima poziva nacionalne vlasti da ojačaju i poboljšaju izučavanje ljudskih prava.

1 Universal Declaration of Human Rights (UDHR).

2 V. Dimitrijević , D. Popović, Međunarodno pravo ljudskih prava, Beogradski centar za ludska prava, Beograd, 2007. str. 39

3 D. Stojanović, Osnovna prava čoveka – ludska prava i slobode u ustavima evropskih država, Niš, 1989, str. 54.

4 <http://hrlibrary.umn.edu/edumat/hreduseries/herewandnow/Part-2/HRE-intro.html>

5 What is human rights education? https://www.theadvocatesforhumanrights.org/what_is_human_rights_education, pristup 11.02.2021. godine

6 Recommendation concerning Education for International Understanding, Co-operation and Peace and Education relating to Human Rights and Fundamental Freedoms.

7 <https://web.archive.org/web/20071216055141/http://www2.ohchr.org/english/issues/education/training/decade.html>

8 Recommendation R(85)7 of the Council of Europe on the Teaching and Learning of Human Rights in Schools.

9 Council of Europe Charter on Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education Recommendation CM/Rec(2010)7.

Sažetak

Razumevanje i pravilna primena dostignutih standarda zaštite osnovnih ljudskih prava i sloboda budućih nosilaca javnih funkcija zavisi od prethodne edukacije, u okviru sistema visokog obrazovanja. Nastavni sadržaji na akreditovanim visokoškolskim ustanovama u regionu su počeli da se unose u nastavne planove i programe sa početkom procesa evropskih integracija i modernizacije studija, pokrenute Bolonjskim procesom. Ovo istraživanje obuhvata nastavne planove i programe svih nivoa studija, akreditovanih visokoškolskih ustanova u Albaniji, Bosni i Hercegovini, Kosovu i Srbiji, kao i ostale vannastavne sadržaje, koji su povezani sa fakultetima, a tiču se izučavanja ljudskih prava. Za potrebe istraživanja je sačinjen upitnik, s ciljem otkrivanja nastavnih sadržaja, koji imaju za cilj izučavanje ljudskih prava. Rezultati istraživanja pokazuju da je na fakultetima prisutna heterogenost i nekonzistentnost nastavnih sadržaja o ljudskim pravima. Takođe je utvrđeno da postoji veoma mali broj planova i programa koji se isključivo odnose na celokupno izučavanje ljudskih prava. Usled toga je potrebno dalje reformisanje i unapređenje nastavnih planova i programa fakulteta, s ciljem kvalitativnog poboljšanja sadržaja koji se pružaju studentima u državama, obuhvaćenim istraživanjem.

Uvođenje nastavnog sadržaja, koji je usmeren na obrazovanje o ljudskim pravima u državama regiona je započelo nakon ratifikacije Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda.¹⁰ Na taj proces je uticalo i pristupanje Bolonjskoj deklaraciji¹¹ koja se odnosi na reformu sistema visokog obrazovanja u Evropi, tokom tzv. Bolonskog procesa¹². Tokom tog procesa je izvršena reforma sistema visokog obrazovanja. U nastavne planove i programe su uneti sadržaji o ljudskim pravima, na svim nivoima studija. Reforma visokog obrazovanja obuhvata proces akreditacije i reakreditacije visokoškolskih ustanova i nastavnih planova i programa, pa se nastavni sadržaji menjaju tom prilikom, što podrazumeva dinamičnost u pogledu nastavnih sadržaja, koji se nude studentima. Na nekim fakultetima je često u primeni više nastavnih planova i programa istovremeno.

II. KORIŠĆENA METODOLOGIJA

Predmet analize su biti nastavni planovi i programi na državnim i privatnim fakultetima na svim nivoima studija (osnovne, master i doktorske akademske studije prava), kao i postojanje drugih sadržaja (kurseva, seminara, programa obuke), koje organizuju nevladine organizacije i drugi subjekti, u direktnoj saradnji sa fakultetima. Istraživanjem na fakultetima ispitano je postojanje posebnog predmeta ljudska prava, kao i srodnih predmeta, koji u svoje nastavne programe uključuju izučavanje ljudskih prava, i izučavanje ljudskih prava u okviru klasičnih pravničkih predmeta. Osim toga, istraživanje je uključilo postojanje vannastavnih sadržaja, koji sadrže izučavanje ljudskih prava (pravne klinike, specijalistički kursevi, seminari, klubovi za simulacije suđenja). Istraživanjem su biti obuhvaćeni akreditovani fakulteti u Albaniji, Bosni i Hercegovini, Kosovu i Srbiji.

Za potrebe istraživanja sačinjen je upitnik u formi tabele, u koju su upisani podaci o svakom fakultetu i to: za svaki nastavni plan i program (svih nivoa studija) i podaci o predmetima u okviru kojih se izučavaju ljudska prava. Osim toga, dat je sumarni prikaz o svakom od fakulteta obuhvaćenih istraživanjem.

III. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

a. Albanija

Istraživanjem u Albaniji su obuhvaćeni Pravni fakultet Univerziteta u Tirani, Pravni fakultet Univerziteta u Skadru, Albanski univerzitet – Pravni fakultet, Univerzitet Njujork – Pravni fakultet

Pravni fakultet Univerziteta u Tirani na master studijama ima predmet osnovna ljudska prava i slobode, kao obavezni, a ljudska prava u krivičnom postupku kao izborni.¹³

Pravni fakultet Albanskog univerziteta u svojim ciljevima navodi između ostalog pripremu stručnih lica koji su sposobljeni za vođenje krivičnog postupka uvažavajući zaštitu ljudskih prava učesnika u postupku. Ovaj fakultet takođe u svom planu i program osnovnih studija ima izborni predmet međunarodna zaštita ljudskih prava.¹⁴

10 Albanija je ratificovala Konvenciju 1996. godine, Bosna i Hercegovina, 2002. godine, a Srbija, 2003. godine.

11 Albanija, Bosna i Hercegovina i Srbija su pristupile Bolonjskoj deklaraciji Berlinskom komunikom, 2003. godine.

12 https://ec.europa.eu/education/policies/higher-education/bologna-process-and-european-higher-education-area_en

13 <https://fdut.edu.al/master-ne-drejesi/>

14 <https://albanianuniversity.edu.al/en/department-of-legal-sciences/>

Pravni fakultet univerziteta Njujork na osnovnim studijama ima predmet domaće i međunarodno pravo ljudskih prava, kao obavezni¹⁵, a na masteru pravo ljudskih prava¹⁶.

Na Pravnom fakultetu Univerziteta u Skadru ljudska prava se navode kao jedan od izbornih predmeta na osnovnim studijama¹⁷, a na master studijama postoji predmet međunarodna zaštita ljudskih prava¹⁸.

Ostali programi

- Delegacija Saveta Evrope u Albaniji uspešno sprovodi kurs o ljudskim pravima za studente prava u Tirani i Draču. Preko 500 albanskih studenata uspešno je završilo kurs ljudskih prava za primenu Evropske konvencije o ljudskim pravima. Kurs je realizovan tokom drugog semestra studenata osnovnih i master studija na pravnim fakultetima u Tirani i Draču (u martu i aprilu 2019).

Poseban fokus stavljen je na studije slučaja u odnosu na pravo na pravično suđenje, pravo na zaštitu imovine i zaštitu rodne ravnopravnosti. Znanja i veštine studenata poboljšane su u odnosu na primenu standarda Evropskog suda za ljudska prava i sudske prakse na nacionalnom nivou. Studentima su seminar držali odabrani profesori prava i advokati u tesnoj saradnji sa tri albanske nevladine organizacije¹⁹.

Potpisan je memorandum o razumevanju sa Univerzitetom u Tirani i Univerzitetom „Aleksander Moisiu“ u Draču radi integracije novorazvijenih kurseva u obrazovne programe ova univerzitet.²⁰

- Misija Organizacije za evrosku bezbednost i saradnju (OEBS) u Albaniji i Univerzitet u Tirani pokrenuli su Centar za pravdu i transformaciju - multidisciplinarni istraživački centar u oblasti tranzicione pravde - na događaju koji je 26. novembra 2020. godine održan onlajn. Centar će ojačati naučno istraživanje i debatu u vezi sa kršenjem ljudskih prava tokom komunističkog režima. Takođe će se fokusirati na uticaj koji mere tranzicione pravde imaju na unapređenje ljudskih prava i demokratizaciju institucija u Albaniji. Centar je rezultat saradnje između Fakulteta društvenih nauka, Pravnog fakulteta i Istorijско-filološkog fakulteta, a nalazi se u prostorijama Fakulteta društvenih nauka.²¹

b. Bosna and Hercegovina

Istraživanjem u Bosni i Hercegovini su obuhvaćeni državni Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Pravni fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Pravni fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu, Pravni fakultet Univerziteta u Zenici, Pravni fakultet Univerziteta u Tuzli, Pravni fakultet Sveučilišta u Mostaru, Pravni fakultet Džemal Bijedić, te privatni akreditovani fakulteti Pravni fakultet Univerziteta u Travniku, Internacionalni univerzitet Sarajevo, Evropski Univerzitet, Internacionalni univerzitet – Brčko, Univerzitet „Sinergija“ – Bijeljina, Univerzitet za poslovni inženjering i menadžment – Banja Luka PIM i Univerzitet za poslovne studije – Banja Luka.

Na osnovnim studijama na Pravnom fakultetu u Sarajevu ne postoji poseban predmet ljudska prava, ali zato postoje dva srodnja predmeta, lična prava i prava manjina. Ljudska prava su takođe deo nastavnog programa pojedinih predmeta na ovom nivou studija, kao što su ustavno pravo, međunarodno javno pravo, krivično procesno pravo i građansko procesno pravo. Na master studijama postoji predmet sistem ljudskih prava, kao i srodnji predmeti, mehanizmi zaštite ljudskih prava i krivičnopravna zaštita ljudskih prava u Evropskoj uniji. Ljudska prava su takođe deo nastavnog programa ustavnog prava. Na doktorskim studijama postoji jedan srodnji predmet prava deteta a ljudska prava se takođe izučavaju u okviru ustavnog prava.²²

Primer dobre prakse je Klinika za ljudska prava. Za razliku od drugih fakulteta, klinika za ljudska prava je jedan od izbornih predmeta. U prvoj fazi, studenti prate predavanja o ljudskim pravima, koje izvode ne samo nastavnici Pravnog fakulteta već i eminentni stručnjaci iz ove oblasti. U drugoj fazi, studenti pišu podneske pred Evropskim sudom za ljudska prava i imaju takmičenje iz simulacije suđenja pred Evropskim sudom za ljudska prava. Na takmičenju sude i gostujući stručnjaci iz regionala, profesori i praktičari.²³

15 <https://unyt.edu.al/index.php/bachelor-program/law/>

16 <https://unyt.edu.al/index.php/master-programs/>

17 <https://unishk.edu.al/en/study-at-unishk/bachelor-studies>

18 <https://unishk.edu.al/en/study-at-unishk/master-of-sciences-studies>

19 Center for Legal Civic Initiatives (CLCI), Balkan Youth Link Albania (BYL-A) and the Institute for Political Studies (ISP).

20 <https://www.coe.int/en/web/national-implementation/-/successful-finalisation-of-the-human-rights-legal-course-for-law-students-in-tirana-and-durres>

21 <https://www.osce.org/presence-in-albania/472056>

22 <http://www.pfsa.unsa.ba/pf/#Nastava>

23 <https://www.unsa.ba/novosti/na-pravnom-fakultetu-otvorena-klinika-iz-ljudskih-prava-u-saradnji-s-uredom-vijeca-evrope-u>

Na **Pravnom fakultetu u Banjoj Luci** ne postoji poseban predmet ljudska prava, na bilo kom nivou studija. Na osnovnim studijama ne postoje ni srodnii predmeti. Na master²⁴ studijama se ljudska prava izučavaju u okviru srodnih predmeta ljudska prava u krivičnom postupku, postupak pred Evropskim sudom za ljudska prava, demokratija i ljudska prava. Na doktorskim²⁵ studijama postoje srodnii premeti, međunarodnopravna zaštita ljudskih prava i demokratija i ljudska prava. Ljudska prava se na osnovnim i doktorskim studijama izučavaju i u okviru predmeta ustavno pravo, međunarodno javno pravo, krivično procesno pravo i građansko procesno pravo.

Primer dobre prakse: Na Pravnom fakultetu Univerziteta u Banjoj Luci organizuje se pravna klinika „Pravda za djecu“. Pravna klinika se organizuje u okviru projekta „Pravda za svako dijete“ koji provodi UNICEF u saradnji sa Švedskom agencijom za razvoj (SIDA), Švajcarskom vladom i nadležnim resornim ministarstvima i institucijama i nevladinom organizacijom Centar za ljudska prava u Mostaru. Studenti imaju priliku da izgrade svoje stručne i profesionalne kapacitete, unaprede uže specijalizovana teorijsko-pravna i praktično-pravna znanja i veštine u oblasti pravne zaštite prava i interesa dece i mlađih u različitim pravnim oblastima i raznim pravnim postupcima, sa naglaskom na dečja prava, restorativnu pravdu, maloletničko pravosuđe i pružanje besplatne pravne pomoći, i to kroz: uže specijalizovanu teorijsko-pravnu i praktično-pravnu edukaciju, analizu pozitivno-pravnih rešenja i konkretnih slučajeva, rešavanje hipotetičkih pravnih slučajeva i stručne razgovore sa nastavnicima i saradnicima Pravnog fakulteta i pravnicima praktičarima o najčešćim i najvažnijim problemima u području pristupa pravdi za decu kao i mogućnostima iznalaženja izvodljivih predloga za poboljšanje stanja u ovoj oblasti. Kao polaznici Klinike biraju se studenti treće i četvrte godine i apsolventi Pravnog fakulteta u Banjoj Luci. Ukupan predviđeni broj polaznika Klinike je do dvadeset polaznika. Nakon uspešno završenog pohađanja Pravne klinike „Pravda za djecu“ polaznici dobijaju sertifikate.²⁶ Osim ove pravne klinike, na Pravnom fakultetu u Banjoj Luci postoji Klinika za ljudska prava, u okviru koje studenti ovladavaju osnovnim teorijskim znanjima iz ove oblasti, kao i doprinosom prakse Evropskog suda za ljudska prava.

Pravni fakultet u Zenici: Na svim nivoima studija postoji poseban predmet ljudska prava. Na osnovnim studijama to je obavezni predmet. Osim toga, ljudska prava se izučavaju u okviru srodnih predmeta unutrašnje tržište i ljudska prava u Evropskoj uniji i digitalizacija i zaštita ličnih podataka.²⁷ Ljudska prava se na osnovnim i doktorskim studijama izučavaju i u okviru predmeta ustavno pravo, međunarodno javno pravo, krivično procesno pravo i građansko procesno pravo.

Ni na jednom nivou studija na **Pravnom fakultetu u Tuzli** ne postoji poseban predmet ljudska prava. Na osnovnim studijama ljudska prava se izučavaju u okviru srodnog predmeta demokratija i ljudska prava. Ljudska prava se na osnovnim i doktorskim studijama izučavaju i u okviru predmeta ustavno pravo, međunarodno javno pravo, krivično procesno pravo i građansko procesno pravo.²⁸

Na svim nivoima studija **Pravnog fakulteta Sveučilišta u Mostaru** ne postoji poseban predmet ljudska prava. Na doktorskim studijama ljudska prava se izučavaju u okviru srodnih predmeta međunarodni sistem zaštite prava čoveka i evropski model zaštite ljudskih prava. Ljudska prava se na osnovnim i doktorskim studijama izučavaju i u okviru predmeta ustavno pravo, međunarodno javno pravo, krivično procesno pravo i građansko procesno pravo.²⁹

Na osnovnim studijama **Pravnog fakulteta Univerziteta Džemal Bijedić** (prvi ciklus studija) postoji predmet koji se u potpunosti odnosi na ljudska prava, pravo ljudskih prava. Ljudska prava se na osnovnim i doktorskim studijama izučavaju i u okviru predmeta ustavno pravo, međunarodno javno pravo, krivično procesno pravo i građansko procesno pravo.³⁰ Na drugom ciklusu studija se ljudska prava izučavaju u okviru srodnih predmeta: međunarodni sistemi zaštite ljudskih prava, evropski sistem ljudskih prava i ustavno sudska zaštita ljudskih prava i sloboda.³¹

Primer dobre prakse: Fakultet poseduje program doktorskih studija koji je posvećen izučavaju evropskog prava. U okviru ovog programa postoje brojni predmeti koji se bave izučavanjem ljudskih prava, preciznije krivičnopravni položaj osoba sa duševnim smetnjama pred Evropskim sudom za ljudska prava, zaštita ljudskih prava u krivičnom postupku – izabrane teme Evropskog suda za ljudska prava, institucije za zaštitu ljudskih prava, evropski sistem zaštite ljudskih prava i sloboda i evropsko konvencijsko krivično procesno pravo.³² Nedostatak ovog programa je što je rezervisan samo za doktorande, dok na prvom ciklusu studija ima najmanje sadržaja o ljudskim pravima.

²⁴ <https://pf.uniibl.org/studijski-programm19/>
²⁵ <https://pf.uniibl.org/doktorske-studije/>
²⁶ <https://pf.uniibl.org/pravda-za-djecu/?script=lat>
²⁷ <http://www.prf.unze.ba/Docs/NPPCiklus.pdf>
²⁸ <https://enastava.pf.untz.ba/>
²⁹ <https://pf.sum.ba/poslijediplomski-studij.html>
³⁰ <https://pf.unmo.ba/studij/i-ciklus.aspx>
³¹ <https://pf.unmo.ba/studij/ii-ciklus.aspx>
³² <https://pf.unmo.ba/studij/iii-ciklus.aspx>

Na osnovnim studijama **Pravnog fakulteta u Istočnom Sarajevu** ne postoji predmet koji se u potpunosti odnosi na ljudska prava. Ljudska prava se na osnovnim i doktorskim studijama izučavaju u okviru predmeta ustavno pravo, međunarodno javno pravo, krivično procesno pravo i građansko procesno pravo. Na master studijama ljudska prava se izučavaju u okviru predmeta međunarodnopravna zaštita ljudskih prava i sloboda.³³

Pravni fakultet Univerziteta u Travniku na osnovnim studijama (druga godina) ima izborni predmet ljudska prava.³⁴ **Internacionalni univerzitet Sarajevo** na osnovnim studijama ima izborni predmet ljudska prava,³⁵ kao i tranzicionu pravdu, na master studijama³⁶. **Evropski Univerzitet Brčko** ima predmet ljudska prava, kao izborni, na osnovnim³⁷ i doktorskim studijama³⁸. **Internacionalni univerzitet – Brčko** na magisterskim studijama ima predmet međunarodno pravo ljudskih prava, kao obavezni, a predmet pod nazivom Evropski sud za ljudska prava, kao izborni. Na doktorskim studijama postoji predmet prava djeteta.³⁹ **Univerzitet "Sinergija" – Bijeljina** na Masteru ima izborni premet zaštita ljudskih prava.⁴⁰ **Univerzitet za poslovni inženjering i menadžment – Banja Luka PIM**, na osnovnim studijama na 3. godini, kao obavezni predmet ima ljudska prava⁴¹, a na masteru predmet međunarodno pravo ljudskih prava⁴². **Univerzitet za poslovne studije – Banja Luka** osim klinike za ljudska prava, na osnovnim studijama ima predmete demokratija i ljudska prava, humanitarno pravo i prava nacionalnih manjina.⁴³

c. Kosovo

Istraživanjem na Kosovu obuhvaćeni su **Pravni fakultet Univerziteta Hadži Zeka iz Peći**, **Pravni fakultet Univerziteta u Prizrenu**, **Pravni fakultet Univerziteta u južnoj Mitrovici**, **Pravni fakultet Univerziteta u Prištini kao i ESLG Koledž**.

Pravni fakultet Univerziteta Hadži Zeka iz Peći u svom planu i programu na osnovnim studijama kao izborni predmet ima međunarodnu zaštitu ljudskih prava.⁴⁴ Na ostalim nivoima studija ne postoje predmeti o ljudskim pravima.

Primer dobre prakse: Pre tri godine, ovaj najmlađi osamostaljeni fakultet je formirao Institut za proučavanje vladavine prava i ljudskih prava. Zamisao je da se ovaj institut profilše kao regionalni istraživački centar u regionu, u oblasti teorije i jurisprudencije ljudskih prava, vladavine prava i mirovnih studija. Institut je fokusiran na analizu teorije i prakse principa vladavine prava, istraživanje prakse ljudskih prava, analizu procesa tranzacione pravde i na istraživanja strategije izgradnje mira. Institut uključuje različitost mišljenja i zasnovan je na iskustvima profesionalaca i istraživača iz različitih oblasti. Na osnovu istraživanja institut želi da poveže teorijska i praktična iskustva. Institut nudi obrazovne programe i pokreće inicijative kojim studentima, istraživačima i pravnicima pruža razumevanje važnosti principa vladavine prava i međunarodnih standarda ljudskih prava. Pored osnovnih pravnih studija (ISSLNJ), usvaja interdisciplinarni istraživački pristup, gde istraživači iz drugih disciplina poput međunarodnih odnosa, filozofije i sociologije mogu doprineti tekućim debatama o odnosu između ljudskih prava i globalizacije. Institut se oslanja na dosadašnja iskustva o zaštiti ljudskih prava na Kosovu, koje služi kao resurs za sve one koji se bave ljudskim pravima i vladavinom prava u postkonfliktnom društvu. Institut blisko sarađuje sa mnogim pravnim fakultetima, pravnim stručnjacima na Kosovu i van Kosova, kao i sa brojnim međunarodnim organizacijama.

Predmet međunarodnu zaštitu ljudskih prava ima i **Pravni fakultet Univerziteta u Prizrenu**, ali kao obavezni i to na prvoj godini osnovnih studija.⁴⁵ Uvidom u nastavni program ovog predmeta može se uočiti da je dominantno proučavanje sadržaja međunarodnih dokumenata za zaštitu ljudskih prava, dok se malo pažnje posvećuje pojedinačnim ljudskim pravima prve generacije.

Jedan od privatnih pravnih fakulteta na Kosovu, pod nazivom, **ESLG Koledž**, u svom programu bečeler prava, na trećoj godini studija ima obavezan predmet evropsko pravo ljudskih prava.

³³ <https://www.pravni.ues.rs.ba/o-fakultetu/studijski-programi>

³⁴ <https://pfk.edu.ba/v2/bs/studij/i-ciklus-dodiplomski-studij/ii-godina-studija>

³⁵ http://oldwww.ius.edu.ba:8080/public_doc/FL_Curriculum_I_Cycle.pdf

³⁶ http://oldwww.ius.edu.ba:8080/public_doc/FL_Curriculum_II_Cycle-public.pdf

³⁷ <https://eubd.edu.ba/NPP/Osnovne-akademiske-studije-Opste-pravo.pdf>

³⁸ <https://eubd.edu.ba/NPP/Doktorske-studije-Pravo.pdf>

³⁹ <http://iu-bd.org/index.php/sr/fakulteti-4/pr-vni-f-ul/ps-pr-v>

⁴⁰ http://upis.sinergija.edu.ba/master/study_programme/pravo

⁴¹ http://univerzitetpim.com/wp-content/uploads/2019/07/Nastavni-plan-i-program_Pravo-240-ECTS.pdf

⁴² <http://univerzitetpim.com/wp-content/uploads/2019/07/Nastavni-plani-i-program-II-ciklus-Pravo.pdf>

⁴³ <https://univerzitetps.com/wp-content/uploads/2020/10/NPP-Pravne-nauke-2020-21.pdf>

⁴⁴ http://unzh.eu/?arsim_course=law-faculty&lang=en

⁴⁵ [https://uni-prizren.com/en/info-law-\(curricula\)#breadcrumb](https://uni-prizren.com/en/info-law-(curricula)#breadcrumb)

Pravni fakultet Univerziteta u južnoj Mitrovici i Pravni fakultet Univerziteta u Prištini nemaju predmete koji se bave isključivo izučavanjem ljudskih prava.

Primer dobre prakse: Krajem prošle godine je osnovan Istraživački institut za pravne studije u okviru Univerziteta u Prištini, uz pomoć Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) u Prištini. Cilj osnivanja Instituta je unapređenje ukupnog kvaliteta istraživanja na Pravnom fakultetu. Neke od oblasti istraživanja na koje će se Institut fokusirati su ljudska prava, pristup pravosuđu i tranziciona pravda. Institut će organizovani onlajn obrazovne programe zajedno sa međunarodnim univerzitetima i istraživačkim institutima. Institut će takođe organizovati praksu za studente prava u pravosudnim institucijama. Institut će raditi na razvojnim istraživačkim programima i objavljanju istraživačkih radova u oblasti pravosuđa i ljudskih prava.⁴⁶ Ranije je osnovan i Centar za ljudska prava, o kojem na sajtu Univerziteta nema podataka. Na Fejsbuk stranici ovog instituta je navedeno da je osnovan na Univerzitetu, na inicijativu pojedinih studenata.⁴⁷ Centar je do sada organizovao veći broj seminara i predavanja za studente, a takođe učestvuje u projektima, koji se tiču ljudskih prava.

d. Srbija

Istraživanjem u Srbiji su obuhvaćeni Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Pravni fakultet Univerziteta u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici, Kriminalističko policijski Univerzitet, Pravni fakultet Univerziteta Union, Pravni fakultet državnog fakulteta u Novom Pazaru, Fakultet Političkih nauka, Fakultet za privrednu i pravosuđe, Fakultet za pravne i poslovne studije Lazar Vrkić, Pravni fakultet Internacionallnog univerziteta u Novom Pazaru, Pravni i poslovni fakultet MB, Fakultet za evropske pravno-političke studije, Megatrend Univerzitet i Pravni fakultet Univerziteta Konstantin Veliki.

Na pravnom fakultetu u Nišu ne postoji poseban studijski program na kome se izučavaju ljudska prava. Postoje četiri nivoa studija i šest akreditovanih studijskih programa. Na osnovnim⁴⁸ i doktorskim⁴⁹ studijama postoji predmet, ljudska prava, koji je u celosti posvećen izučavanju ljudskih prava i na oba nivoa studija je izborni predmet. Na master⁵⁰ akademskim studijama, na oba smera postoje srodni predmeti, na kojima se izučavaju ljudska prava ali sektorski, u okviru nekih naučnih oblasti. Na doktorskim studijama takođe postoji srodni predmet, vezan za evropsko pravo ljudskih prava. Na osnovnim i doktorskim studijama se ljudska prava takođe izučavaju u okviru pojedinih predmeta (izučavanje ljudskih prava se nalazi u okviru tematskih jedinica nastavnog programa). Na osnovnim strukovnim studijama i specijalističkim strukovnim studijama ne postoji predmet na kojima se izučavaju ljudska prava.

Primer dobre prakse: Na pravnom fakultetu u Nišu postoje vannastavne aktivnosti, koje su posvećene izučavanju i praktikovanju ljudskih prava. Pre par godina je osnovan klub Iustitia Niš⁵¹, koji organizuje Školu primene Evropske konvencije i prakse Evropskog suda, zatim takmičenja u simulaciji suđenja iz ljudskih prava, kao i pripremanje ekipa studenata za međunarodna takmičenja iz oblasti ljudskih prava. Osim toga, organizovani su brojni seminari i predavanja koja su bila posvećena ljudskim pravima. Škola primene Evropske konvencije i prakse Evropskog suda ove školske godine biće održana po treći put. Namenjena je studentima počev od druge do četvrte godine osnovnih studija, kao i studentima master studija. Prethodne dve godine program obuke je prošlo preko pedeset studenata, a ove godine se prijavilo skoro 40 polaznika. Predavanja traju deset do dvanaest nedelja i pokrivaju sva najznačajnija ljudska prava, koja su garantovana Evropskom konvencijom. Osim toga, izučava se praksa Evropskog suda za ljudska prava, kroz metod studije slučaja kao i pisanje predstavke pred Evropskim sudom za ljudska prava. Studenti uspešno završavaju kurs učešćem na takmičenju, za čiju pripremu pišu predstavku aplikanta, ili odgovor države, i usmenom prezentacijom argumenata na hipotetičkom slučaju.

Na pravnom fakultetu u Beogradu ne postoji poseban studijski program na kome se izučavaju ljudska prava. Postoje tri nivoa studija i četiri akreditovana studijska programa. Na osnovnim⁵², master i doktorskim studijama postoji izborni predmet koji je u celosti posvećen izučavanju ljudskih prava, pod nazivom ljudska prava. Na osnovnim akademskim studijama, postoji srodni predmet, na kome se izučavaju ljudska prava. Na njemu se izučavaju manjiska prava. Na masteru evropskih integracija⁵³ se izučava evropsko pravo ljudskih

⁴⁶ <https://www.ks.undp.org/content/kosovo/en/home/presscenter/speeches/2020/02/27/launching-of-the-research-institute-for-legal-studies-at-univers.html>

⁴⁷ https://www.facebook.com/HRCOFUP/?ref=page_internal

⁴⁸ <http://www.prafak.ni.ac.rs/studije/osnovne-studije.html>

⁴⁹ <http://www.prafak.ni.ac.rs/studije/doktorske-studije.html>

⁵⁰ <http://www.prafak.ni.ac.rs/studije/master-studije.html>

⁵¹ <https://www.facebook.com/Moot-Court-Debatni-i-Besedi%C4%8Dki-Klub-Iustitia-Ni%C5%A1-365397180620467>

⁵² <http://www.ius.bg.ac.rs/Studije/NASTAVNI%20%20PLAN%20-%20STATUT%202011.pdf>

⁵³ http://pogestei.ius.bg.ac.rs/masterBG_Curriculum_19_20.htm

prava. Na doktorskim⁵⁴ studijama takođe postoji srodnji predmet, međunarodno pravo ljudskih prava. Na osnovnim i doktorskim studijama se ljudska prava takođe izučavaju u okviru pojedinih predmeta (teme o ljudskim pravima su nastavne jedinice nastavnog programa).

Od vannastavnih aktivnosti treba izdvojiti kliniku za antdiskriminciju i učešće studenata na takmičenju Osudi diskriminaciju, koje organizuje Kancelarija poverenika za zaštitu ravnopravnosti.

Primer dobre prakse: Centar za ljudska prava Pravnog fakulteta u Beogradu je u saradnji sa Savetom Europe organizovao Regionalnu školu ljudskih prava, 2019. godine.⁵⁵ Među predavačima su bili vodeći stručnjaci iz oblasti ljudskih prava u zemlji i inostranstvu. Među temama o kojima je posebno bilo reči na školi su sloboda izražavanja i ograničenja slobode izražavanja, zaštita prava privatnosti, umetnički govor, zaštita uzbunjivača i slično. Uz predavanja, studentima su bile predstavljene studije slučaja i rad u vidu radionica i simulacija suđenja.

Na pravnom fakultetu u Novom Sadu ne postoji poseban studijski program na kome se izučavaju ljudska prava. Postoje tri nivoa studija i osam akreditovanih studijskih programa. Na osnovnim⁵⁶, master⁵⁷ i doktorskim⁵⁸ studijama ne postoji predmet koji je u celosti posvećen izučavanju ljudskih prava. Na osnovnim akademskim studijama, ne postoji ni srodnji predmet, na kome se izučavaju ljudska prava. Ljudska prava se izučavaju u okviru drugih predmeta kao što su ustavno pravo, međunarodno javno pravo, krivično procesno pravo i građansko procesno pravo. Na master studijama opšteg smera se izučavaju ljudska prava u okviru srodnih predmeta i to međunarodna zaštita ljudskih prava, ustavna zaštita ljudskih prava i evropsko pravo ljudskih prava. Na master studijama nacionalne bezbednosti postoji predmet bezbednost i ljudska prava, a ljudska prava se izučavaju u okviru predmeta zaštita tajnih podataka. Na doktorskim studijama takođe postoje dva srodnja predmeta, međunarodno i evropsko antdiskriminaciono pravo, sloboda izražavanja i uporedno dečje pravo. Na doktorskim studijama se ljudska prava takođe izučavaju u okviru pojedinih predmeta (tematske jedinice u nastavnim programima).

Od vannastavnih aktivnosti koje se odnose na ljudska prava, postoji pravna klinika za izbegličko pravo i antdiskriminaciono pravo, a ekipe studenata učestvuju na regionalnom takmičenju iz ljudskih prava.

Na Pravnom fakultetu u Kragujevcu ne postoji poseban predmet koji je posvećen izučavanju ljudskih prava, na bilo kom nivou studija. Ne postoji ni srodnji predmet, na bilo kom nivou studija. Ljudska prava se izučavaju isključivo u okviru predmeta na svim nivoima studija, kao što su krivično i građansko procesno pravo, ustavno pravo i međunarodno javno pravo.⁵⁹

Ekipe studenata Pravnog fakulteta u Kragujevcu učestvuju na kvalifikacionom takmičenju za regionalno takmičenje u primeni Evropske konvencije.

Na osnovnim studijama **Pravnog fakulteta u Kosovskoj Mitrovici** ne postoji predmet ljudska prava, ali zato postoji jedan izborni srodnji predmet, prava deteta. Ljudska prava su takođe deo nastavnog programa pojedinih predmeta na ovom nivou studija: ustavno pravo, međunarodno javno pravo, krivično procesno pravo i građansko procesno pravo. Na master studijama postoji predmet ljudska prava. Na doktorskim studijama nema nijednog predmeta koji u svom nastavnom programu uključuje jedinice vezane za ljudska prava.⁶⁰

Na osnovnim trogodišnjim i četvorogodišnjim osnovnim studijama **Pravnog fakulteta Univerziteta Union** postoji predmet ljudska prava. Osim toga, na četvorogodišnjim osnovnim studijama postoje dva srodnja predmeta osnovni prava sa ljudskim pravima i antdiskriminaciono pravo. Ljudska prava su takođe deo silabusa pojedinih predmeta na ovom nivou studija: ustavno pravo, međunarodno javno pravo, krivično procesno pravo i građansko procesno pravo. Na doktorskim studijama se pojedine teme vezane za ljudska prava izučavaju u okviru predmeta: teorija ustavnog prava i evropski konstitucionalizam, krivično procesno pravo i građansko parnično procesno pravo sa izvršnim procesnim pravom.⁶¹

Primer dobre prakse: Na ovom fakultetu postoji poseban modul na master studijama koji se u celosti odnosi na izučavanje ljudskih prava.⁶² Program se sastoji od četiri obavezna i četiri izborna predmeta, a kandidati biraju jedan od četiri izborna predmeta. Prvi obavezni predmet je teorija ljudskih prava i prava na jednakost. Drugi obavezni predmet je posvećen zaštiti ljudskih prava na međunarodnom i nacionalnom

⁵⁴ http://www.ius.bg.ac.rs/pds/doktorske_studijski_program.htm

⁵⁵ <http://www.ius.bg.ac.rs/informacije/regionalna%20skola%20ljudska%20prava%20centar%20za%20ljudska%20prava.pdf>

⁵⁶ <http://www.pf.uns.ac.rs/studije/osnovne-studije/opsti>

⁵⁷ <http://www.pf.uns.ac.rs/studije/master>

⁵⁸ <http://www.pf.uns.ac.rs/studije/doktorske>

⁵⁹ <http://www.jura.kg.ac.rs/index.php/sr/studije.htm>

⁶⁰ <https://pra.pr.ac.rs/studije/>

⁶¹ <http://pravnifakultet.rs/studije/studijski-programi/>

⁶² <http://pravnifakultet.rs/studije/studijski-programi/master-studije/human-rights-law/>

planu. Treći obavezni predmet Evropska unija i ljudska prava se bavi zaštitnim mehanizmima ljudskih prava u okviru Evropske unije. Četvrti obavezni predmet je u potpunosti posvećen zaštiti ljudskih prava, koja je ustanovljena Evropskom konvencijom. Izborni predmeti su posvećeni izučavanju prava deteta, zatim procesu demokratizacije, kroz proces konstitucionalizacije i tranzicione pravde, ljudskim pravima i zaštiti javnog zdravlja, kao i pravu na privatnost i pravu informacija. Časovi na programu se sastoje od predavanja, praktičnih vežbi i istraživačkog rada studenata. Za svaki od navedenih predmeta je predviđena aktuelna inostrana relevantna literatura. Nastava se u potpunosti izvodi na engleskom jeziku.

Kriminalističko policijski univerzitet na osnovnim studijama kriminalistike⁶³ ima predmet pod nazivom ljudska prava, što je izborni predmet na trećoj godini. Na osnovnim strukovnim studijama⁶⁴ postoji predmet ustavno pravo i zaštita ljudskih prava, kao obavezni predmet. Na master⁶⁵ studijama postoji takođe predmet policija i ljudska prava, kao izborni predmet. Najzad, na doktorskim⁶⁶ studijama se izučavaju međunarodna ljudska prava.

Fakultet političkih nauka ima master modul Međunarodno humanitarno pravo i pravo ljudskih prava na kojem svojim polaznicima nudi teorijska i praktična znanja iz oblasti humanitarnog prava i prava ljudskih prava, kao i srodnih disciplina. Studenti stiču neophodno znanje o lokalnim, regionalnim, nadnacionalnim i globalnim dimenzijama delovanja na unapređenju i zaštiti međunarodnog humanitarnog prava i prava ljudskih prava. Usvajajući ova znanja studenti se pripremaju za profesionalne zadatke u budućim stručnim ulogama i stvaraju pouzdanu osnovu za budući akademski trening u oblastima međunarodnog humanitarnog prava i prava ljudskih prava.⁶⁷

Primer dobre prakse: Master modul na Fakultetu političkih nauka nudi jedinstveno i profesionalno izučavanje međunarodnog humanitarnog prava i međunarodnog prava ljudskih prava. Ovo je jedan od retkih master programa u regionu i u Evropi koji je posvećen izučavanju ove dve grane prava. Time se omogućava ne samo sticanje znanja iz dve važne oblasti već i razumevanje povezanosti ove dve discipline, u teorijskom a posebno u praktičnom smislu. Ova znanja polaznici stiču pohađajući obavezne i izborne predmete. Ključnu osnovu ovog modula čine četiri obavezna predmeta. Dva su iz domena međunarodnog humanitarnog prava – međunarodno humanitarno pravo – zaštita žrtava oružanih sukoba i međunarodno humanitarno pravo – pravila ratovanja, a druga dva iz domena ljudskih prava – osnovi ljudskih prava i pravo i politika ljudskih prava.

Pored četiri obavezna predmeta polaznici ovog master modula biraju i tri od ponuđenih sedam izbornih predmeta, u skladu sa svojim interesovanjima i akademskim afinitetima. Izborni predmeti su prava stranaca, savremene međunarodne organizacije, teorije i tipologije sukoba, savremene teorije međunarodnih odnosa, sistem Ujedinjenih nacija, ustavna politika Evropske unije, politička regulacija etničkih sukoba i odnosa. Rad je organizovan u malim grupama, na interaktivan način. Zastupljena je analiza primera iz prakse, uz korišćenje najsavremenije domaće i strane literature.

Metodi rada na predmetima su prilagođeni materiji i interaktivni su. Pored tradicionalnih predavanja tokom učenja koristi se mnoštvo studija slučaja, seminarskih radova, pisanja predstavki, pravljenja kampanja, snimanja kratkih filmova, i mnoge druge. Cilj jeste da se studentima pored znanja pruže i određene veštine i da se pospeši njihov samostalni istraživački rad i kritičko razmišljanje, kao i priliku da o savremenim primerima slušaju od stručnjaka i praktičara humanitarnog prava i prava ljudskih prava. Do sada je ovaj master modul pohađalo devet generacija i preko sto četrdeset studenata.⁶⁸

Sledeći fakulteti imaju samo **po jedan** izborni predmet, koji se odnosi na izučavanje ljudskih prava: **Fakultet za evropske pravno političke studije**, predmet ljudska prava, kao izborni na trećoj godini,⁶⁹ zatim **Megatrend** predmet ljudska prava na trećoj godini⁷⁰ i **Fakultet za privredu i pravosuđe**, međunarodnu zaštitu ljudskih prava, kao izborni predmet na trećoj godini⁷¹. Na **Pravnom fakultetu internacionalnog univerziteta u Novom Pazaru** predmet ljudska prava je izborni predmet na trećoj godini osnovnih studija⁷². **Pravni i poslovni fakultet Univeziteta MB**⁷³ u svom nastavnom planu i programu takođe sadrži predmet međunarodna ljudska prava, i to kao obavezni predmet na prvoj godini osnovnih studija. **Pravni fakultet Konstantin Veliki** kao

63 <https://www.kpu.edu.rs/cms/studije/osnovne-studije/akademske-kriminalistika>

64 <https://www.kpu.edu.rs/cms/studije/osnovne-studije/strukovne-kriminalistika>

65 <https://www.kpu.edu.rs/cms/studije/drugi-stepen/master-kriminalistika>

66 <https://www.kpu.edu.rs/cms/studije/doktorsk-studije/doktorske-kriminalistika>

67 <https://www.fpn.bg.ac.rs/modul-medjunarodno-humanitarno-pravo-i-pravo-ljudskih-prava>

68 <https://mhppljp.wixsite.com/mhppljp>

69 <https://www.fepps.edu.rs/pravo>

70 <http://megatrend.edu.rs/wp-content/uploads/2020/06/Studijski-program-Pravo-Treca-godina.pdf>

71 <http://www.pravni-fakultet.info/studije-2014-15/osnovne-studije/studijski-program-pravo.html>

72 <http://uninp.edu.rs/pravne-nauke-studijski-programi/>

73 <https://www.ppf.edu.rs/%d0%bf%d1%80%d0%b0%d0%b2%d0%be-240-%d0%b5%d1%81%d0%bf%d0%b1/>

izborni predmet na drugoj godini osnovnih studija nudi predmet ljudska prava.⁷⁴ **Pravni fakultet državnog univerziteta u Novom Pazaru** predmet ljudska prava predviđa kao izborni predmet na drugoj godini osnovnih studija.⁷⁵

Ostali programi

- Škola ljudskih prava Vojin Dimitrijević Beogradskog centra za ljudska prava se tradicionalno održava u Beogradu jednom godišnje i traje 14 dana. To je intenzivan i sveobuhvatan kurs o ljudskim pravima, namenjen prvenstveno studentima završnih godina ili poslediplomskih studija prava i drugih društvenih nauka, ali i svima onima koji žele više da saznaaju, angažuju se i doprinesu poštovanju ljudskih prava u našoj zemlji.⁷⁶ Iako ovo nije deo nastavnog plana i programa fakulteta, pojedini fakulteti učestvuju u predselekciji studenata za ovu školu.
- HELP Platforma za učenje na daljinu je niz kurseva za učenje na daljinu, dostupnih samo određenoj grupi pravnih stručnjaka koji učestvuju u pilot kursevima, koje vode sertifikovani nacionalni tutori. Spisak kurseva koji su dostupni (sa opisom) nalazi se u katalogu kurseva. Materijali za samostalno učenje na daljinu dostupni su svakom korisniku koji otvoriti sopstveni nalog na platformi. Oni sadrže priručnike za obuku o metodologiji i ključnim konceptima Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, kao i priručnike, standardne planove i programe obuke, pregledne obuke, prezentacije, studije slučaja i kurseve za učenje na daljinu o raznim članovima i temama Konvencije.⁷⁷ S obzirom na potpisane sporazume o saradnji sa fakultetima, platform je dostupna studentima fakulteta, a nastavnici prolaze kroz obuke za sertifikovane tuteore za dalju edukaciju polaznika kurseva.

IV. ZAKLJUČCI

Sprovedeno istraživanje fakulteta iz Albanije, Bosne i Hercegovine, Kosova i Srbije pokazuje da na teritoriji obuhvaćenih država gotovo da ne postoji poseban studijski program, koji bi se odnosio na isključivo i celovito izučavanje ljudskih prava. Jedini takav primer postoji na Pravnom fakultetu Univerziteta Union, koji ima takav studijski master program. Takođe, na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu postoji master modul, koji je posvećen izučavanju međunarodnog humanitarnog prava i međunarodnog prava ljudskih prava.

Ostali fakulteti na osnovnim studijama sve češće imaju u svojim planovima i programima predmet pod nazivom ljudska prava. Predmet ljudska prava je najčešće izborni predmet i u nastavnom planu se nalazi počev od druge, do četvrte godine (izuzetno je na prvoj godini osnovnih studija). Po pravilu je taj predmet u statusu izbornog, što donekle umanjuje broj studenata, koji obavezno prolaze taj program. Svuda je jednosemestralni predmet, shodno pravilima Bolonjskog procesa. Osim predmeta ljudska prava, nastavni planovi i programi predviđaju i srodne predmete, koji su pretežno izborni na višim godinama osnovnih studija. Oni su usmereni na zaštitne mehanizme za ljudska prava (univerzalne i evropske), zatim na prava deteta, ili drugih osetljivih ili marginalizovanih grupa, kao što su manjinska prava, ili antidiskriminaciono pravo, kao i na postupke pred međunarodnim organizacijama za zaštitu ljudskih prava. Sreću se i primjeri predmeta, koji u sebi spajaju više kategorija i oblasti, od kojih je samo jedna vezana za ljudska prava (demokratija i ljudska prava, bezbednost i ljudska prava). Na nekoliko fakulteta postoji predmet koji izučava ljudska prava u krivičnom postupku. Ljudska prava se gotovo na svim fakultetima na osnovnim studijama izučavaju u okviru drugih obaveznih predmeta kao što su ustavno pravo, međunarodno javno pravo, krivično procesno pravo i građansko procesno pravo, ali učestalost tema, koje se odnose na ljudska prava varira zavisno od nastavnog programa i one, po pravilu nisu dominantne.

Negativni primeri u Srbiji su Pravni fakultet u Novom Sadu i Kragujevcu, koji ni na jednom studijskom programu nemaju predmet ljudska prava. U Bosni i Hercegovini ima više fakulteta koji ni u jednom studijskom programu nemaju predmet ljudska prava (Banja Luka, Istočno Sarajevo, Tuzla i Pravni fakultet Sveučilišta u Mostaru). Pozitivan je primer Pravni fakultet u Zenici, koji ima predmet ljudska prava na sva tri akreditovana studijska programa. Takođe, nekoliko privatnih fakulteta nema nijedan predmet, koji se bavi izučavanjem

74 <http://konstantinveliki.edu.rs/pravo/>

75 <http://www.dunp.np.ac.rs/pravnenuake/pravo/>

76 <http://www.bgcentar.org.rs/obrazovanje/skole-ljudskih-prava/>

77 https://www.coe.int/sr_RS/web/help-country/about-help

ljudskih prava, Sveučilište/Univerzitet "Vitez" – Travnik, Univerzitet "Slobomir P" – Bijeljina i Panevropski univerzitet "Apeiron" – Banja Luka. Na pravnim fakultetima na Kosovu je uočen mali broj premeta koji se odnose na ljudska prava, odnosno jedan, ili nijedan. Sa druge strane, na pravnim fakultetima u Albaniji svuda postoji makar jedan, ili dva predmeta, koja nude izučavanje ljudskih prava kao i zaštitnih mehanizama.

Na master studijama na mnogim fakultetima postoji predmet ljudska prava, kao i srodni predmeti, koji se odnose na ljudska prava, sa različitim nazivima. Sreće se i situacija da se predmeti ponavljaju u odnosu na osnovne studije i najčešće su izborni predmeti. Ovi predmeti su obuhvaćeni opštim programom master studija, ili posebnim programima, koji su iz javnopravne oblasti, a nose razne nazive.

Na doktorskim studijama takođe postoje sadržaji koji se bave izučavanjem ljudskih prava. Često se nazivi predmeta poklapaju sa nazivima predmeta na nižim nivoima studija. Tamo gde postoje, oni sadržinski gotovo u potpunosti odgovaraju predmetima na nižim nivoima studija.

Generalni zaključak je da se na pravnim fakultetima koji su bili obuhvaćeni istraživanjem nudi sadržaj, koji se tiče izučavanja ljudskih prava, ali da situacija varira od jednog predmeta, do čak deset, na svim nivoima studija. Fakulteti se češće odlučuju da u planove i programe viših nivoa studija (naročito programa master studija) unesu više predmeta o ljudskim pravima, dok je za studente osnovnih studija rezervisan uglavnom jedan, i to izborni predmet, koji se bavi ovom materijom. Postoje dva posebna programa master studija, oba u Srbiji, od kojih je samo jedan isključivo o ljudskim pravima, a drugi, na Fakultetu političkih nauka je hibridnog karaktera, jer je pored ljudskih prava posvećen međunarodnom humanitarnom pravu. Ne postoji poseban studijski program doktorskih studija o ljudskim pravima. Najблиži tom konceptu je plan i program doktorskih studija evropskog prava Pravnog fakulteta Univerziteta Džemal Bijedić iz Mostara, koji uključuje najviše predmeta u okviru kojih se izučavaju ljudska prava.

Osim izučavanja ljudskih prava u okviru studijskih planova i programa akademskih institucija, na području obuhvaćenim istraživanjem postoje i drugi vannastavni sadržaji, koji imaju za cilj da studente obogate teorijskim i praktičnim znanjima iz ove oblasti. Nedostatak nastavnih sadržaja o ljudskim pravima je uočen još 1996. godine, kada je po prvi put održano takmičenje u simulaciji suđenja iz ljudskih prava, tada u organizaciji Mladih pravnika Srbije, a kasnije u organizaciji Civil Rights Defenders. Prošle godine je održano 14. takmičenje, na kojem **učestvuju pravni fakulteti iz Srbije, Bosne i Hercegovine i Albanije**. U Albaniji je u međuvremenu formirano i nacionalno takmičenje. To je uslovilo osnivanje ekipa i klubova za organizaciju simulacija suđenja. Potreba selekcije studenata je uslovila osmišljavanje programa obuke iz oblasti ljudskih prava, gde je, od fakulteta obuhvaćenih istraživanjem, najdalje otišao Pravni fakultet u Nišu, koji ima celovitu obuku o primeni Evropske konvencije u svakoj školskoj godini, koju pohađa sve veći broj studenata. Osim toga, na Pravnom fakultetu u Sarajevu i Pravnom fakultetu u Banjoj Luci se ljudska prava izučavaju u okviru klinike za ljudska prava. Kao tradicionalan oblik neformalnog obrazovanja postoji Škola ljudskih prava u organizaciji Beogradskog centra za ljudska prava.

V. PREPORUKE

- Na osnovu sprovedenog istraživanja jasno je da su nastavni sadržaji o ljudskim pravima na visokoškolskim ustanovama prilično heterogeni i nekonzistentni. Studentima pravnih nauka je potrebno ponuditi celovit nastavni plan i program, koji se odnosi na ljudska prava.
- Treba se zalagati za to da na osnovnim studijama postoji jedan *obavezni* predmet, ljudska prava, ili najmanje uvod u ljudska prava, koji bi studentima nižih godina osnovnih akademskih studija pružio osnovna znanja o ovoj oblasti.
- Takođe se treba zalagati za grupu izbornih predmeta, na višim godinama osnovnih akademskih studija, koja bi obuhvatila srodne predmete i izučavanje zaštitnih mehanizama za zaštitu ljudskih prava.
- S obzirom na multisektorski karakter ljudskih prava, celishodno je pospešiti saradnju katedri iz različitih naučnih oblasti i formiranje interkatedarskih predmeta.
- Primer dobre prakse, u vidu mastera ljudskih prava treba primeniti na većem broju, fakulteta, kako privatnih, tako i državnih.
- Treba insistirati na čistom izučavanju ljudskih prava, kao i na smanjivanju broja predmeta koji uključuju heterogene oblasti, poput demokratije i ljudskih prava, ili međunarodnog humanitarnog prava i prava ljudskih prava. Prema tome, saradnja različitih naučnih oblasti je poželjna, ali da predmet bude konzistentan u pogledu izučavanja ljudskih prava, što je već samo po sebi veoma složena materija.
- Potrebno je da bar jedan pravni fakultet u svakoj od država ima poseban program o ljudskim pravima na doktorskim studijama prava.
- Preporučljivo je udruživanje više pravnih fakulteta i pravljenje jednog zajedničkog programa izučavanja ljudskih prava, na više fakulteta, ili sa učešćem nastavnika sa više fakulteta i iz više država.
- Osim nastavnih sadržaja, potrebno je ohrabrvati i osnaživati fakultete ka formiraju posebnih seminara obuke o ljudskim pravima, kroz predviđanje i finansiranje projekata, koji imaju za cilj pružanje dopunskih znanja studenatima u ovoj oblasti. Poseban naglasak treba staviti na izučavanje mehanizama zaštite ljudskih prava na univerzalnom i regionalnom planu, naročito pred Evropskim sudom za ljudska prava, ali i Suda pravde Evropske unije, imajući u vidu proces evropskih integracija, koje prolaze države u regionu.
- Potrebno je težiti ka tome da sve veći broj studenata prođe neki vid obrazovanja o ljudskim pravima, kako bi svaki student prava mogao da stekne neophodna osnovna saznanja u ovoj oblasti, a da se poveća broj stručnjaka za ljudska prava u obuhvaćenom području, jer ih je među pravnicima zaista malo u ovom regionu, u odnosu na evropske standarde.

BIBILOGRAFIJA

Dimitrijević, V, Popović, D, Međunarodno pravo ljudskih prava, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2007

Stojanović, D, Osnovna prava čoveka – ljudska prava i slobode u ustavima evropskih država, Niš, 1989

MEĐUNARODNA DOKUMENTA

Universal Declaration of Human Rights (UDHR)

Recommendation concerning Education for International Understanding, Co-operation and Peace and Education relating to Human Rights and Fundamental Freedoms

Recommendation R(85)7 of the Council of Europe on the Teaching and Learning of Human Rights in Schools

Council of Europe Charter on Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education
Recommendation CM/Rec(2010)7

KORIŠĆENI INTERNET IZVORI

- Advokati za ljudska prava: https://www.theadvocatesforhumanrights.org/what_is_human_rights_education
- Albanski univerzitet: <https://albanianuniversity.edu.al/en/department-of-legal-sciences/>
- Beogradski centar za ljudska prava: <http://www.bgcentar.org.rs/obrazovanje/skole-ljudskih-prava/>
- Centar za ljudska prava Priština: https://www.facebook.com/HRCOFUP/?ref=page_internal
- Državni univerzitet u Novom Pazaru: <http://www.dunp.np.ac.rs/pravnenuake/pravo/>
- Evropska komisija - Bolonjski proces: https://ec.europa.eu/education/policies/higher-education/bologna-process-and-european-higher-education-area_en
- Fakultet političkih nauka: <https://www.fpn.bg.ac.rs/modul-medjunarodno-humanitarno-pravo-i-pravo-ljudskih-prava>
- Fakultet za evropske pravno- političke studije: <https://www.fepps.edu.rs/pravo>
- Internacionalni Univerzitet Brčko distrikt Bosna i Hercegovina: <http://iu-bd.org/index.php/sr-fakulteti-4/pr-vni-f-ul/ps-pr-v>
- Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru: <http://uninp.edu.rs/pravne-nauke-studijski-programmi/>
- Iustitia Niš. <https://www.facebook.com/Moot-Court-Debatni-I-Besedni%C4%8Dki-Klub-Iustitia-Ni%C5%A11-365397180620467>
- Kriminalističko - policijski univerzitet: <https://www.kpu.edu.rs/cms/studije/doktorsk-studije/doktorske-kriminalistika>

- Međunarodni univerzitet u Sarajevu: http://oldwww.ius.edu.ba:8080/public_doc/FL_Curriculum_I_Cycle.pdf
- Megatrend univerzitet: <http://megatrend.edu.rs/wp-content/uploads/2020/06/Studijski-program-Pravo-Treca-godina.pdf>
- OSCE Albanija: <https://www.osce.org/presence-in-albania/472056>
- Poslovni i pravni fakultet: <https://www.ppf.edu.rs/%d0%bf%d1%80%d0%b0%d0%b2%d0%be-240-%d0%b5%d1%81%d0%bf%d0%b1/>
- Pravni fakultet u Zeenici: <http://www.prf.unze.ba/Docs/NPPIciklus.pdf>
- Pravni fakultet Konstantin Veliki: <http://konstantinveliki.edu.rs/pravo/>
- Pravni fakultet u Banjoj Luci: <https://pf.unibl.org/doktorske-studije/>
- Pravni fakultet u Beogradu - master evropskih integracija: http://pogestei.ius.bg.ac.rs/masterBG_Curriculum_19_20.htm
- Pravni fakultet u Kragujevcu: <http://www.jura.kg.ac.rs/index.php/sr/studije.htm>
- Pravni fakultet u Nišu: <http://www.prafak.ni.ac.rs/studije/doktorske-studije.html>
- Pravni fakultet u Novom Sadu: <http://www.pf.uns.ac.rs/studije/doktorske>
- Pravni fakultet u Sarajevu: <http://www.pfsa.unsa.ba/pf/#Nastava>
- Pravni fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu: <https://www.pravni.ues.rs.ba/o-fakultetu/studijski-programi>
- Pravni fakultet Univerziteta u Prištini - Kosovska Mitrovica: <https://pra.pr.ac.rs/studije/>
- Pravni fakultet Univerziteta Union: <http://pravnifakultet.rs/studije/studijski-programi/>
- Pravni fakultet za privrednu i pravosuđe: <http://www.pravni-fakultet.info/studije-2014-15/osnovne-studije/studijski-program-pravo.html>
- Pravni fakultet u Beogradu - Centar za ljudska prava: <http://www.ius.bg.ac.rs/informacije/regionalna%20skola%20ljudska%20prava%20centar%20za%20ljudska%20prava.pdf>
- Savet Evrope - HELP program: https://www.coe.int/sr_RS/web/help-country/about-help
- Savet Evrope - Albanija: <https://www.coe.int/en/web/national-implementation/-/successful-finalisation-of-the-human-rights-legal-course-for-law-students-in-tirana-and-durres>
- Sveučilište u Mostaru: <https://pf.sum.ba/postijediplomski-studij.html>
- UNDP Kosovo: <https://www.ks.undp.org/content/kosovo/en/home/presscenter/speeches/2020/02/27/launching-of-the-research-institute-for-legal-studies-at-univers.html>
- Univerzitet Hadži Zeka: http://unhz.eu/?arsim_course=law-faculty&lang=en
- Univerzitet Njujork Tirana: <https://unyt.edu.al/index.php/bachelor-program/law/>
- Univerzitet Sinergija: http://upis.sinergija.edu.ba/master/study_programme/pravo
- Univerzitet u Mostaru - Pravni fakultet Džemal Bijedić: <https://pf.unmo.ba/studij/i-ciklus.aspx>
- Univerzitet u Prizrenu: [https://uni-prizren.com/en/info-law-\(curricula\)#breadcrumb](https://uni-prizren.com/en/info-law-(curricula)#breadcrumb)
- Univerzitet u Skadru: <https://unishk.edu.al/en/study-at-unishk/bachelor-studies>
- Univerzitet u Tirani: <https://fdut.edu.al/master-ne-drejesi/>
- Univerzitet u Travniku: <https://pfk.edu.ba/v2/bs/studij/i-ciklus-dodiplomski-studij/ii-godina-studija>
- Univerzitet u Tuzli: <https://enastava.pf.untz.ba/>

- Univerzitet za poslovne studije: <https://univerzitetps.com/wp-content/uploads/2020/10/NPP-Pravne-nauke-2020-21.pdf>
- Univerzitet za poslovni inženjering i menadžment Banja Luka: http://univerzitetpim.com/wp-content/uploads/2019/07/Nastavni-plan-i-program_Pravo-240-ECTS.pdf

UTICAJ KOVID-19 PANDEMIJE NA VISOKO OBRAZOVANJE NA PRAVNIM FAKULTETIMA U SRBIJI

Autor:
Mast. Boban Stojanović

Sažetak

KOVID-19 pandemija je potresla obrazovni sistem u Srbiji. Od perioda uvođenja vanrednog stanja, pa sve dok pandemija ne bude završena, obrazovni sistem mora da se prilagođava novim okolnostima. Ovo istraživanje je imalo za cilj da ispita kako je pandemija uticala na visoko obrazovanje na pravnim fakultetima, kakav je bio kvalitet nastave, prilagođenost kako nastavnika, tako i studenata. U istraživanju su učestvovali nastavnici i studenti najvećih državnih i privatnih univerziteta u Srbiji putem otvorenog struktuiranog upitnika za nastavnike i saradnike i studente sa svih godina osnovnih akademskih studija prava. Želeli smo da ispitamo stavove o načinu izvođenja nastave, o oceni kvaliteta nastave i ispunjenosti planova i programa, opterećenosti studenata, kriterijumima i studentskim rezultatima, kao i o generalnoj percepciji uticaja KOVID-19 pandemije na visoko obrazovanje u Srbiji. Rezultati istraživanja nam govore da ne postoji saglasnost između nastavnika i saradnika, kao ni među studentima čak ni nivou istih univerziteta o uslovima rada, kvalitetu i načinima odvijanja nastave, prilagođavanju gradiva, opterećenosti studenata, metoda provere znanja i jasnom i preciznom metodologijom odvijanja nastave na pravnim fakultetima na univerzitetima u Srbiji. Saglasnost između nastavnika i saradnika i studenata svih univerziteta koji su bili deo istraživanja postoji u oceni da će KOVID-19 pandemija imati negativne posledice na pravno obrazovanje. Nastavnici i saradnici, kao i studenti su saglasni su i u tome da je najveći izazov, ali i najveća mana pravnog obrazovanja tokom pandemije odsustvo žive reči između studenata i nastavnika i saradnika.

I. UVOD:

Istraživanje je imalo za cilj da utvrdi kako je KOVID-19 pandemija uticala na visoko obrazovanje na pravnim fakultetima u Srbiji. U periodu od stupanja na snagu vanrednog stanja u Srbiji 15. marta¹ i trajanja do 6. maja 2020. godine² pa sve dok pandemija ne bude okončana, obrazovanje je jedna od oblasti koja je doživela najveće promene, ograničenja, mogućnosti za studiranje, održavanje nastave, polaganje ispita i ispunjavanja drugih fakultetskih obaveza.

Proglašenjem vanrednog stanja doneta je i Odluka o obustavi izvođenja nastave u visokoškolskim ustanovama, srednjim i osnovnim školama i redovnog rada ustanova predškolskog vaspitanja i obrazovanja³ kojom se obustavlja izvođenje nastave u samim ustanovama obrazovanja i kojom se nastavlja obrazovno-vaspitni rad izvođenjem nastave na daljinu. Na osnovu Odluke o proglašenju vanrednog stanja i Instrukcije Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja⁴ zatvorene su ustanove studentskih centara od 17. marta i bile su zatvorene do 15. maja 2020. godine.

Nova akademska 2020/2021. godina počela je na vreme uz usvojene Preporuke za prevenciju korona virusa na visokoškolskim ustanovama u okviru mera vezanih za sprečavanje širenja bolesti KOVID-19.⁵

Objavljena istraživanja tokom 2020. godine ukazala su na to da su postojali ozbiljni problemi i manjkavosti u procesu obrazovanja na različitim nivoima (osnovne i srednje škole, visokoškolske ustanove) tokom KOVID-19 pandemije⁶ i zato je bilo važno ispitati na koji način je uticala pandemija na visoko obrazovanje na pravnim fakultetima u Srbiji.

Istraživanje koje je sprovedeno, trebalo je da odgovori na istraživačko pitanje kako je pandemija uticala na visoko obrazovanje na pravnim fakultetima, kako se održavala nastava, kakav je bio kvalitet nastave, kako su se u novim i vanrednim okolnostima u procesu obrazovanja snašli nastavnici i saradnici, a kako studenti i kakve su posledice same pandemije po visoko obrazovanje na pravnim fakultetima u Srbiji. Istraživanje je obuhvatilo državne i privatne univerzitete, nastavnike i saradnike, kao i studente i trebalo je da obuhvati i uprave fakulteta, međutim nismo naišli na spremnost fakulteta i univerziteta da sa nama podele zvanične podatke i statistike o nastavi i rezultatima tokom trajanja pandemije.

1 Odluka o proglašenju vanrednog stanja, „Sl. glasnik RS“ br. 29/2020.

2 Odluka o ukidanju vanrednog stanja, „Sl. glasnik RS“ br. 65/2020.

3 Odluka o obustavi izvođenja nastave u visokoškolskim ustanovama, srednjim i osnovnim školama i rednog rada ustanova predškolskog vaspitanja i obrazovanja, „Sl. glasnik RS“ br. 30 od 15. marta 2020.

4 Instrukcije Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, MPNTR br. 601-00-11/1/2020-/6 od 16.3.2020. godine.

5 Preporuke za prevenciju korona virusa na visokoškolskim ustanovama u okviru mera vezanih za sprečavanje širenja bolesti KOVID-19, MPNTR br. 612-00-01397/2020-06.

6 United Nations Serbia, 2020; World Bank Group, 2020; Institut za psihologiju, 2020; Nikolić; Totev-Jović, 2020; Stojanović, D. 2020; Stojanović; Vukov, 2020; Stojanović, B. 2020.

II. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA I ISTRAŽIVAČKI POSTUPAK I PROCES:

Istraživanjem su obuhvaćena četiri najveća državna univerziteta u Srbiji (Univerzitet u Beogradu, Univerzitet u Novom Sadu, Univerzitet u Kragujevcu i Univerzitet u Nišu), kao i dva privatna univerziteta (Megatrend univerzitet i Union univerzitet).

Postavljanjem istraživačkog okvira želeli smo da dođemo do kvantitativnih zvaničnih podataka fakulteta koji mogu da nam daju uvid u odvijanje nastave, rezultata nastave, studentske rezultate i slično u poslednje dve godine kako bismo mogli da poređimo rezultate tokom i pre pandemije. Namera je bila da prikupimo podatke o broju održanih časova uživo ili onlajn i statističke podatke koji se odnose na ispite.⁷ Instrument u ovom delu istraživanja je bio zahtev za dostavljanje podataka uprava svih fakulteta koji su bili deo istraživanja.

Istraživanje je trebalo da nam predstavi okvire odvijanja nastave na fakultetima, učestalost predavanja održanih uživo i onlajn, opterećenje gradiva i aktivnostima na predmetima u poređenju sa ranijim godinama, kriterijume za ocenjivanje nastavnika i saradnika, ispunjenost plana i programa prema nastavnim programima predmeta i poređenje sa prethodnim godinama, ličnu procenu nastavnika i saradnika o nastavi tokom 2020. godine i poređenje sa prethodnim godinama, ličnu procenu nastavnika i saradnika o kvalitetu nastave tokom 2020. godine i rezultatima studenata na svim nivoima studija, kao i procenu nastavnika i saradnika o položaju bruča tokom 2020. godine. Instrument u ovom delu istraživanja bio je otvoreni strukturirani upitnik za nastavnike i saradnike.

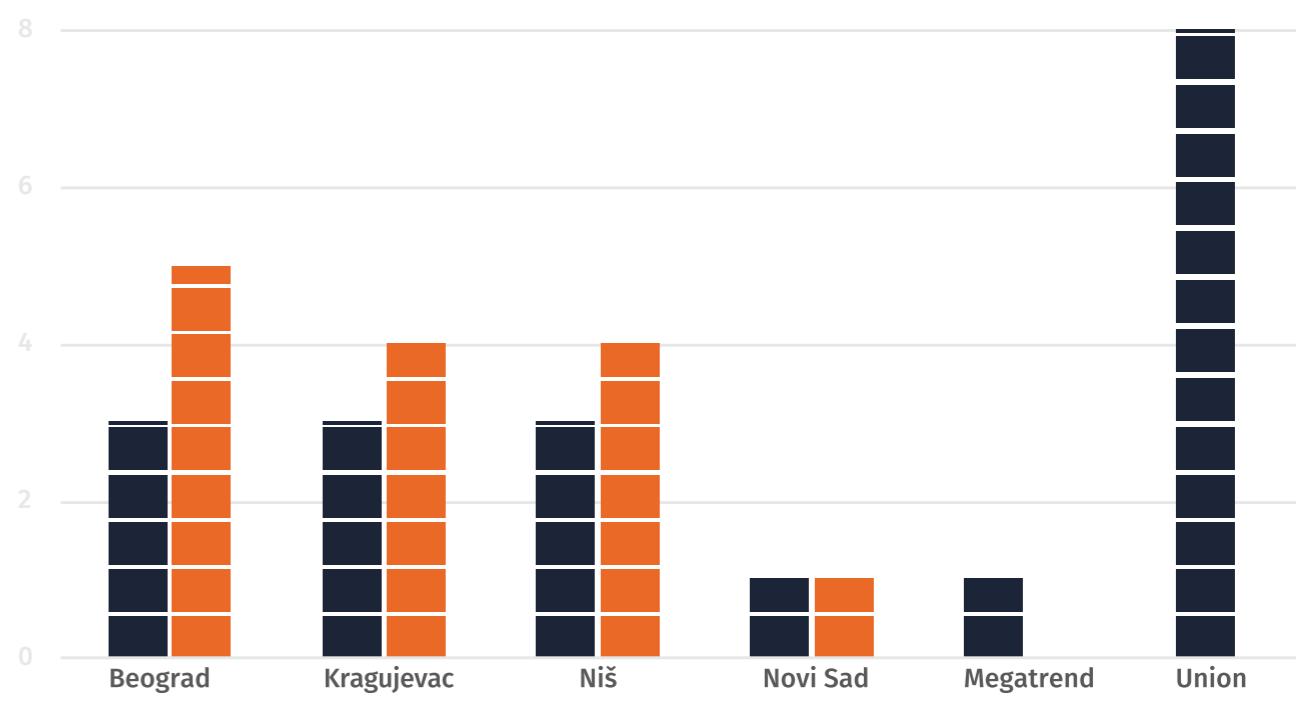
Glavni nalazi treba da nam predstave okvire procesa nastave na pravnim fakultetima i stavove studenata o realizovanoj nastavi tokom pandemije virusa KOVID-19. Istraživanje je obuhvatilo aspekte kvaliteta nastave održane onlajn ili uživo, nivo opterećenja na predmetima, mogućnostima za ispunjavanje obaveza, kriterijume nastavnika i saradnika za ocenjivanje i slično. Instrument u ovom delu istraživanja bio je otvoreni strukturirani upitnik za studente.

III. ISTRAŽIVAČKI POSTUPAK I PROCES

Ukupno je poslatо šest zahteva fakultetskim upravama za dobijanje zvaničnih podataka o nastavi i studiranju tokom pandemije, šezdeset i pet molbi nastavnicima i saradnicima za učešće u istraživanju i trideset i pet molbi studentima za učešće u istraživanju sa svih fakulteta koji su bili deo istraživanja.

U istraživanju je ukupno učestvovalo devetnaest nastavnika i četrnaest studenata.

Grafikon 1. Učesnici u istraživanju

Index

- Studenti
- Nastavnici i saradnici

Nijedna fakultetska uprava nije odgovorila u predviđenom vremenskom okviru istraživanja. Za pohvalu je visoka responzivnost nastavnika i saradnika sa većine univerziteta (osim Univerziteta u Novom Sadu) gde je u velikom delu ispunjena namera da u istraživanju učestvuju nastavnici i saradnici sa svih godina studija (pojedini nastavnici i saradnici rade na više različitim predmeta na različitim godinama studija, pa je ova namera ispunjena u visokom procentu). Svim učesnicima istraživanja garantovana je anonimnost odgovora, čime smo želeli da obezbedimo iskrenost i stvarno sagledavanje uticaja KOVID-19 pandemije na obrazovanje, kvalitet nastave, ograničenja, izazove, prednosti i mane situacije u kojoj su se svi našli tokom gotovo cele 2020. godine i na početku 2021. godine.

⁷ Informacije poput: prijavljeni ispiti prema rokovima za 2019. i 2020. godinu za sve godine osnovnih studija; statistika prolaznosti na ispitima za 2019. i 2020. godinu za sve godine osnovnih studija; statistika prosečnih ocena na ispitima za 2019. i 2020. godinu za sve godine osnovnih studija; prosečan broj ostvarenih ESPB po studentu za 2019. i 2020. godinu za sve nivo studija, prosečna ocena ostvarena po studentu za 2019. i 2020. godinu za sve nivo studija; broj ispisanih studenata tokom 2019. i tokom 2020. godine; broj upisanih studenata u 2019. i 2020. godini u više godine studija; broj prijavljenih kandidata na prijemnim ispitima 2019. i 2020. godine i broj upisanih studenata na studije 2019. i 2020. godine i slične podatke koje fakulteti prikupljaju i obrađuju.

III. REZULTATI ISTRAŽIVANJA:

Obrazovanje na pravnim fakultetima u Srbiji tokom pandemije iz ugla nastavnika i saradnika

Pitanja za nastavnike i saradnike na pravnim fakultetima univerziteta u Srbiji su podeljena u četiri oblasti: 1) izvođenje nastave; 2) ocena kvaliteta nastave i ispunjenosti planova i programa; 3) opterećenost studenata, kriterijumi i studentski rezultati; 4) percepcija uticaja Kovid-19 pandemije na visoko obrazovanje u Srbiji.

Izvođenje nastave:

U pogledu samog izvođenja nastave ona je kod većine nastavnika i saradnika kombinovano realizovana. Kod saradnika na Univerzitetu u Beogradu, časovi vežbi su organizovani isključivo uživo, a kod nastavnika – nastava je uglavnom realizovana onlajn (uživo u zavisnosti da li je letnji ili zimski semestar u pitanju i u odnosu na nivo studija – master i doktorske studije isključivo uživo). Predavanja su pretežno bila onlajn, dok su vežbe i studijski programi realizovani uživo. Kod nastavnika i saradnika Univerziteta u Kragujevcu, većina nastave se odvijala onlajn (od 90% do u potpunosti). Na Univerzitetu u Nišu, predavanja i vežbe su realizovani onlajn po preporuci Univerziteta, dok se testovi, kolokvijumi, konsultacije i ispiti održavaju uživo. Na Univerzitetu u Novom Sadu, nastava je u letnjem semestru u potpunosti izvođena onlajn, dok je na početku zimskog semestra delimično bila onlajn, delimično je održavana uživo do poslednje nedelje novembra. Nastavnik sa Megatrend univerziteta nastavu i konsultacije je držao paralelno – uživo, ali i preko onlajn pomagala i platformi. Nastavnici i saradnici na Union univerzitetu su ceo letnji semestar nastavu odvijali putem onlajn platformi, kao i od sredine novembra u zimskom semestru (od oktobra do sredine novembra nastava je bila uživo).

U odnosu na to šta su bili najveći izazovi u realizaciji nastave različiti su i dosta široki odgovori nastavnika i saradnika na pravnim fakultetima. Nastavnici i saradnici Univerziteta u Beogradu smatraju da su najveći izazovi bili prilagođavanje obavezama nošenja zaštitnih maski, prisutna zebnja kod studenata i redukovani broj zainteresovanih za rad na vežbama, usled rizika po njihovo zdravlje i zdravlje njihovih bližnjih kada se nastava odvija uživo, kao i novi načini komunikacije i samo prilagođavanje prilikom držanja onlajn nastave, preciznije rečeno prilagođavanje izvođenju nastave bez neposrednog kontakta sa studentima. Za nastavnike i saradnike sa Univerzitetom u Kragujevcu najveći izazovi u realizaciji nastave su bile i tehničke stvari poput objašnjavanja detalja oko izrade seminarских radova, polaganja kolokvijuma i ispita, samo učešće studenata u nastavi i onlajn komunikacija sa njima. Nastavnici i saradnici sa Univerziteta u Nišu ističu da je najveći izazov predstavljalica interakcija sa studentima preko platformi, kao i održavanje atmosfere u kojoj studentima nisu potrebbni konstantni podsticaji da učestvuju sa komentarima u nastavi kao u neposrednom razgovoru kada se nastava odvija uživo. Takođe, jedan od izazova jeste bio kako se prilagoditi novom režimu nastave koji podrazumeva rad od kuće. Profesorka sa Univerziteta u Novom Sadu ističe da je jedan od najvećih izazova bio otpor kod pojedinih kolega prema korišćenju informacionih tehnologija i dodaje da na to nije uticala starosna struktura i da su podjednak nivo otpora imali i nastavnici i saradnici bez obzira na godine, a smatra da je to posledica informatičke nepismenosti ili uverenje da to nije za njih. Nastavnik sa Megatrend univerziteta smatra da je najveći izazov za nastavnike bio praćenje individualnog napretka studenata u savladavanju gradiva. Nastavnici i saradnici sa Union univerzitetu kao ključne izazove navode primoravanje studenata da nose maske tokom predavanja koja se održavaju uživo i usklađivanje obaveza u kući sa onlajn nastavom, motivaciju studenata da prisustvuju i jednom i drugom obliku, obezbeđivanje interaktivnosti onlajn putem kako bi nastava bila kvalitetnija, smanjenu mogućnost da se studentima daje povratna informacija o njihovom učinku, adaptaciju na tehničke uslove prilikom upotrebe elektronskih prezentacija, video sadržaja i slično, tehničku pripremu za onlajn nastavu ili studentsko izlaganje referata jer nema isti efekat kao kada se izlaže uživo u prostorijama fakulteta i pred publikom.

Svi nastavnici i saradnici Univerziteta u Beogradu koji su učestvovali u istraživanju smatraju da je moguće organizovati kvalitetnu onlajn nastavu, ali da postoje ograničenja. Jedan od nastavnika koji predaje na četvrtoj godini osnovnih studija smatra da je moguće ponuditi studentima kvalitetan sadržaj, ali ne i onaj koji je moguće pružiti uživo i da je ono što studenti gube u svakom slučaju, a što nije moguće nadomestiti do kraja – međusobna interakcija i razmena mišljenja, nešto što je, po njegovom mišljenju, isto tako važno kao i sam nastavni proces. Nastavnici i saradnici Univerziteta u Kragujevcu su podeljenih stavova oko toga da li je moguće organizovati kvalitetnu onlajn nastavu. Dvoje nastavnika i saradnika smatra da je moguće, dok nastavnik koji predaje na prvoj i drugoj godini osnovnih studija smatra da nije moguće organizovati kvalitetnu onlajn nastavu. Nastavnici i saradnici sa Univerzitetom u Nišu smatraju da je moguće organizovati dobru i kvalitetnu onlajn nastavu, a jedan od nastavnika ističe da onlajn nastava nije revolucionarno otkriće i da razlike između tradicionalnog i onlajn metoda organizovanja nastave ne utiču na kvalitet prenosa i sticanja znanja (materije pravnih nauka). Onlajn metoda organizovanja nastave je za njega koristan vid upotrebe tehnoloških dostignuća, pri čemu ne treba zaboraviti da generacije studenata koje sada stasavaju od detinjstva koriste mobilne telefone, veb kamere, društvene mreže, i slično. Komunikacija sa prijateljima iz letnjih škola ili internacionalnih radionica odvija se upravo uz pomoć onlajn alata i društvenih mreža, te onlajn nastava studentima nije predstavljala nepoznancu. Sa druge strane, jedan od nastavnika ističe da je kvalitet moguće postići, ukoliko je onlajn nastava ograničenog obima i kako tvrdi – do 5 časova nastave u semestru. Profesorka sa Univerziteta u Novom Sadu ističe da je moguće pružiti kvalitetnu onlajn nastavu. Ona ističe da iako faktički niste u učionici i nemate taj neposredan kontakt, studenti putem platforme mogu da uživo vide nastavnike, čuju, pitaju, komentarišu i da im nastavnici u realnom vremenu odgovore. Ona dodaje da je „jednako moguće preneti strast koju imate, samo je medijum prenošenja drugaćiji“. Nastavnik sa Megatrend univerziteta smatra da je moguće organizovati kvalitetnu onlajn nastavu, ali da je neophodna dvosmerna komunikacija. Gotovo svi nastavnici i saradnici sa Union univerzitetu smatraju da je moguće pružiti kvalitetnu onlajn nastavu uz jedino ograničenje da je ono moguće u određenoj, ali ne i u potrebnoj meri.

Ocena kvaliteta nastave i ispunjenosti planova i programa:

Za jedan deo nastavnika i saradnika Univerziteta u Beogradu, nastava se održavala na odgovarajući način uzimajući u obzir novonastale okolnosti. Profesori kao i saradnici trudili su se da svoje aktivnosti prilagode potrebama studenata kao i epidemiološkoj situaciji, ali tako da ne umanjuje kvalitet rada. Istoču da je sa druge strane otvoreno pitanje komfora, utiska, efektivnosti kako za nastavnike, tako i za studente. Sa treće strane, jedan od nastavnika smatra da se desio značajan pad kvaliteta nastave tokom Kovid-19 pandemije. Nastavnici i saradnici sa Univerzitetom u Kragujevcu kvalitet nastave tokom pandemije ocenjuju zadovoljavajuće, srednje dobro ili dobro, ali ne toliko dobro kao u redovnim okolnostima. Kako ističu: s obzirom na to da su pravne nauke društvene nauke, da su živa reč i interakcija u učionici veoma važni prilikom objašnjavanja brojnih instituta i davanja primera i odgovora na iste, kvalitet je neminovno opao. Objasnjavaju da je kvalitet nastave sigurno lošiji u odnosu na prethodne godine, jer ovakav način funkcionišanja nije prirođan, pa samim tim ni rezultati nisu isti. Nastavnici i saradnici sa Univerzitetom u Nišu smatraju da kvalitet nastave nije opao u pogledu sadržine informacija i da je kvalitet na zadovoljavajućem nivou, posebno u zimskom semestru, nakon procesa navikavanja. Profesorka sa Univerziteta u Novom Sadu smatra da ništa nije i ne može biti kao nastava uživo, ali da na skali od 1 do 10 daje 7 za kvalitet onlajn nastave. Nastavnik sa Megatrend univerziteta u odnosu na kvalitet nastave ističe manje prisustvo studenata kao i slabije rezultate na kontrolnim testovima. Ipak, dodaje da su najambiciozniji studenti bili aktivni i sa njima je bio moguć rad po manjim grupama. Ukazuje i na to da je značajno uvećan kvalitet nastave u zimskom semestru u odnosu na period vanrednog stanja (letnji semestar) zbog stečenog iskustva i delom zbog toga što je bila omogućena i nastava uživo. Nastavnici i saradnici sa Union univerzitetu ocenjuju kvalitet nastave kao vrlo visok u odnosu na okolnosti, zadovoljavajući i solidan, da je kvalitet nastave minimalno manji, jer i pored zaista odlične komunikacije, stepen interakcije ne može biti identičan onom kada se nastava održava uživo. Istoču da je nakon prelaska na onlajn nastavu sprovedeno nekoliko anketa na njihovom fakultetu u vezi procene kvaliteta nastave i da su pratili rezultate istih i na taj način radili na poboljšanju onlajn nastave.

Svi ispitnici smatraju da su ispunili plan i program prema nastavnom planu i programu predmeta i da je bilo isto kao i prethodnih godina.

Nastavnici i saradnici sa Univerzitetom u Beogradu smatraju da su studenti u određenom gubitku zbog uticaja Kovid-19 pandemije na izvođenje nastave (odsustvo kontakta uživo, gubitak određenog dela kvalitetne nastave koja bi u redovnim okolnostima bila omogućena), ali i da je propuštena prilika da se novonastala situacija bolje iskoristi za temeljnije osmišljavanje pristupa koji bi omogućio bolju upotrebu novih teh-

nologija u budućnosti. Jedan od nastavnika smatra i da su studenti dobili jedno novo iskustvo koje može imati i određene prednosti u daljem akademskom razvoju. Nastavnici i saradnici sa Univerziteta u Kragujevcu smatraju da su studenti svakako na gubitku u procesu obrazovanja usled uticaja pandemije. Istoču i da su se brukoši snašli sasvim solidno, ali im je procedura navikavanja bila teška i donosi je veliku zabrinutost. Smatraju da će im vraćanje u redovne tokove obrazovanja doneti olakšanje i podići znanje i ozbiljnost na mnogo viši nivo. Nastavnici i saradnici sa Univerziteta u Nišu ističu da su studenti izgubili dobar deo toga, pre svega da su uskraćeni za društveni aspekt fakulteta i izgradnju sebe kroz neposrednu interakciju sa kolegama i profesorima. Takođe, izgubili su dragoceno vreme za vežbanje javnog nastupa, koji je za pravnike od izuzetnog značaja. Smatraju i da su izgubili lakoću ostvarivanja komunikacije sa profesorima i kolegama. Dobili su više vremena da se skoncentrišu na materiju i pripreme se, kako za vežbe, tako i za ispit, neopterećeni svakodnevnim pripremama za izlazak iz kuće. Dodaju i da su u vidu onlajn nastave dobili značajno pomoćno sredstvo koje se može koristiti i u budućnosti. Jedna od profesorki smatra da će brukošima biti značajno teže kada se vrati na uživo nastavu jer je gotovo nisu ni imali i ističe da se brukoši ni ne poznaju međusobno. Ona ističe da je pogrešno da studenti prve godine pohađaju nastavu onlajn, da oni nisu osetili šta znači studentski život i samo studiranje. Dodaje da će vreme pokazati, koliko će im biti lakše ili teže da se vrati u redovne tokove studiranja. Ipak, druga profesorka upravo u tome vidi prednosti. Veruje da brukoši neće imati problema sa sistemom visokog obrazovanja kada se redovni tokovi budu uspostavili i da ukoliko uspeju da pobede monotonost dana i organizuju svoje vreme, ove generacije brukoša možda budu i uspešnije od prethodnih, jer neopterećeni izazovima studentskih žurki i odvojenog života od roditelja mogu sebi obezbediti veoma dobru osnovu pravnih znanja, čija nadgradnja sledi na budućim godinama studija. Profesorka sa Univerziteta u Novom Sadu smatra da se prednosti i mane uticaja pandemije na visoko obrazovanje moraju posmatrati individualno. Ona kaže da su neki studenti zahvalni na ovom vidu nastave, jer su van Novog Sada, pa su otkazali iznajmljivanje stanova i uštedeli svojim porodicama novac. Dodaje da takozvani milenijalci, posebno generacija Z odrasta u virtualnom okruženju i naviknuta je na njega i smatra da je pripandicima ove generacije takav prelaz bio potpuno normalan. Ona upozorava i da će možda biti jako teško vratiti brukoše u učionice nakon ovakvog iskustva. Nastavnici i saradnici sa Union univerziteta ističu da su studenti izgubili toliko što su morali da promene navike, što im možda više prija kontakt licem u lice i što su kao i nastavnici i saradnici morali da obavljaju svoje obaveze od kuće što može biti problem ukoliko ne žive sami. Dodaju i to da pun kapacitet nastavnog procesa zahteva međusobnu i neposrednu komunikaciju sa studentima što je bilo otežano u uslovima aktuelne epidemiološke situacije. Pojedini nastavnici smatraju i da su studenti dobili pojmom pandemije i ističu da je na primer veći broj studenata pratio onlajn nastavu nego što dolazi uživo u redovnim okolnostima. Smatraju da su se brukoši dobro snašli budući da je tokom obe školske godine nastava u prvom semestru započeta uživo i da je taj prvi mesec značio da se upoznaju sa nastavnicima i da osete atmosferu rada tako da nije bilo nikakvih problema. Jedan od nastavnika nam podvlači da su brukoši razočarani što nije celokupna nastava uživo, ali ne zbog nastave, već prvenstveno zbog druženja, boravka na fakultetu, fizičkog osećaja da postaju deo akademske zajednice i slično. Kako ističe, nekima je to naprotiv odgovaralo, naročito ako im se fakultet ne nalazi u mestu stanovanja jer nisu morali da zakupljuju stan, putuju i generalno imaju dodatne troškove.

Opterećenost studenata, kriterijumi i studentski rezultati:

Nastavnici i saradnici sa Univerziteta u Beogradu nisu redukovali opterećenje gradivom na svojim predmetima (jedan od nastavnika je istakao da iako se nije svesno trudio, da je opterećenje studentima redukovano), niti su smanjivali ili uvećavali kriterijume na ispitima i drugim predmetnim obavezama. Niko od njih nema podatke o broju prijavljenih ispita, broju položenih ispita, prosečnoj oceni za 2019. i 2020. godinu ni o tome da li se ti podaci značajno razlikuju. Jedan od nastavnika i saradnika sa Univerziteta u Kragujevcu ističe da su delimično redukovana opterećenja (olakšavanje studentima u granicama prihvatljivog) i kriterijumi u granicama normale kako bi se izašlo u susret studentima jer je bilo teško snalaziti se u novim okolnostima. Drugi nastavnik, iako tvrdi da nije bilo smanjenja opterećenja i kriterijuma, ističe kao utisak da je za njansu bolja prolaznost na ispitima u odnosu na prošlu godinu. Nemaju podatke o broju prijavljenih ispita, broju položenih ispita, prosečnim ocenama za 2019. i 2020. godinu ni o tome da li se ti podaci značajno razlikuju. Jedan od nastavnika i saradnika sa Univerziteta u Nišu ističe da je bilo izvesnih povlastica u pogledu rokova i gradiva, ali ne značajno, da su kriterijumi ostali isti i da nema podatke da li postoje značajne razlike u ocenama. Profesorka koja je učestvovala u istraživanju dodaje da je gradivo i opterećenje gradivom ostalo isto, ali da je umanjila kriterijume na ispitima, zbog toga što većina studenata nije pripremljena dobro za ispit i zbog činjenice da je, u odnosu na prošlu godinu, manji broj studenata izašao na ispit. Profesorka sa Univerziteta u Novom Sadu navela je da je opterećenje studentima redukovano jer kod studenata nije baš sve „na dugme“, da su mnogi bili i u egzistencijalnoj krizi (gubitak poslova) i da bi bilo nehumano da se studenti jednako opterete kao da je sve u redu. Kako navodi, slično mišljenje je

imao najveći broj kolega, što se ogledalo u dodatnim mogućnostima polaganja kolokvijuma, smanjenju gradiva i generalno blažem kriterijumu ispitivanja. Profesor sa Megatrend univerziteta navodi da je on lično smanjio opterećenje u obimu ispitnih pitanja za oko 10%, ali da je povećan broj testova i dopunskih materijala za 25% i dodaje da su ispitni kriterijumi zadržani kao i prethodnih godina. U pogledu rezultata na ispitima – ističe da je prolaznost na ispitima u martu, aprilu i maju 2020. godine približna rezultatima iz 2019. Nastavnici i saradnici sa Union univerziteta su imali različite pristupe. Najveći broj nastavnika ističe da je zadržao iste kriterijume i da se ispiti održavaju uživo na fakultetu i da je sve isto kao i inače, čak i da studenti imaju više vremena za spremanje ispita. Jedan od nastavnika ističe da iako ništa nije menjao, što se testova tiče, uslovi za polaganje predispitnih testova su prema rečima studenata teži. Testovi se polažu onlajn, pa kako navodi, zbog toga nije moguće vraćati se na pitanja na koja su već odgovorili, niti je moguće preskakati pitanja pa se na njih naknadno vraćati. Jedino što je on lično ublažio tokom pandemije jeste beleženje prisustva nastavi. Neki drugi nastavnici su smanjivali opterećenje studenata ili obuhvat testova. Jedna od profesorki je uporedila svoje statistike iz 2019. i 2020. godine, od septembarskog do januarskog roka 2019/2020 i 2020/2021. godine i značajno je uvećan broj studenata koji su polagali ispit u akademskoj 2020/2021. godini (ukupno sa 105 na 203), kao i da je prosečna ocena porasla. Navodi i iskustvo iz 2020/2021. godine koje je pokazalo da se, u zavisnosti od ispitnog roka, na ispite prijavi od 30 do 50% više studenata od onog broja koji izađe na sam ispit.

Percepcija uticaja KOVID-19 pandemije na visoko obrazovanje u Srbiji:

Deo nastavnika i saradnika smatra da su uslovi pandemije doveli do pogoršanja rezultata studenata uzimajući u obzir da su usled izmenjene situacije bili anksiozniji i mnogo više zabrinuti za svoje zdravlje, pa samim tim i blisku budućnost, ali da pandemija neće proizvesti dugoročne negativne posledice po visoko obrazovanje u Srbiji, uzimajući u obzir da su se i jedni i drugi trudili da revnosno ispunjavaju svoje obaveze. Deo nastavnika smatra da je ključna ocena izostanak objedinjenog pristupa koji bi omogućio dugoročno osmišljavanje boljeg korišćenja modernih tehnologija u nastavi i naučnoj saradnji. Oni smatraju da se stihiski pristup problemu koji ne može više prihvati imajući u vidu dužinu trajanja pandemije i smatraju da će sada već cela godina, a vrlo moguće i duže ostaviti značajne posledice po sistem visokog obrazovanja u Srbiji. Posledica toga što nije postojao neki sistemski odgovor je to da je sve zavisilo od fakulteta do fakulteta i toga kako su se snašli. Neki od nastavnika smatraju da će pandemija najveće posledice ostaviti na smanjenje verbalizacije, socijalizacije i sa tim povezanim sposobnostima i posebno na društvene nake i buduće diplomirane „društvenake“, među njima i pravnike koji su studirali u vreme KOVID-19 pandemije. Sa druge strane, jedan od nastavnika smatra da za razliku od nižih stepena obrazovanja gde je socijalizacija između učenika mnogo značajnija i posebno iz perspektive društveno-humanističkih nauka, koja se u manjoj meri oslanja na praktičnu nastavu, studenti ne gube mnogo onlajn obrazovanjem. Jedna od profesorki navodi da će se najveće posledice pandemije ogledati u relativizaciji značaja predavanja i vežbi, u smeru da se sve može naučiti iz udžbenika i da se fakultet svodi samo na ispite. Ona smatra da je to nenadoknadiv gubitak jer fakultetsko iskustvo predstavlja spoj znanja, uspomena i stasavanja u odrasle ljude. Jedan od nastavnika je naveo i da posledice mogu biti značajne u oblasti selekcije i podsticaja najdarovitijih, što u značajnoj meri zavisi od ličnog kontakta. Jedan od nastavnika ističe da je sve što se dešavalо u Srbiji prethodnih trideset godina negativno uticalо na obrazovanje, pa će tako i pandemija. On ističe da što traje epidemija, rašće i zahtevi za snižavanje kriterijuma, dobijanje diplome sa još manje znanja i slično. Navodi da će fakulteti i univerziteti zbog malog broja studenata i nelodalne konkurenčije biti primorani da čine sve više ustupaka sa negativnim posledicama na ishod obrazovanja, odnosno znanja koje traže na ispitima. Sve to će svakako uticati negativno, a što duže traje pandemija, to će negativnih posledica biti više.

Obrazovanje na pravnim fakultetima u Srbiji tokom pandemije iz ugla studenata

Pitanja za studente na pravnim fakultetima univerziteta u Srbiji su bila podeljena takođe u četiri oblasti kao i kod nastavnika i saradnika: 1) slušanje nastave i testiranje znanja; 2) ocena kvaliteta nastave i ispunjenosti planova i programa; 3) opterećenost, kriterijumi, ispitni rokovi i postignuti rezultati tokom pandemije; 4) procena uticaja Kovid-19 pandemije na visoko obrazovanje u Srbiji.

Slušanje nastave i testiranje znanja:

Studenti Univerziteta u Beogradu su gotovo sve vreme u procesu onlajn nastave, dok se vežbe u akademskoj 2020/2021. godini realizuju uživo. Tokom septembra je organizovan vanredni Kovid-19 rok koji je trajao nekoliko dana i svi studenti su imali mogućnost da polažu ispite u tom roku. Taj rok je bio nadoknada za aprilski rok koji se nije održao jer je u tom periodu na snazi bilo vanredno stanje i ograničenja kretanja. Jedan od studenata ističe da taj rok nikome nije značio jer je kako ironično navodi trajao „čak tri dana“. Na Univerzitetu u Beogradu nije bilo onlajn ispita. Deo studenta je protiv onlajn polaganja ispita jer smatraju da je nemoguće organizovati tako nešto na njihovom fakultetu, da se na taj način ne može proceniti njihovo znanje, a deo je protiv onlajn testova, jer smatraju da je mnogo lako izigrati sistem i da bi se dešavala masovna prepisivanja. Studenti Univerziteta u Kragujevcu su samo tokom oktobra i novembra imali nastavu uživo, a sve ostalo se realizuje onlajn osim kolokvijuma i ispita. Studenti navode da su imali dodatne rokove za kolokvijume, a studenti koji su bili zaraženi virusom su imali i dodatne ispitne rokove. Jedan deo studenata smatra da bi zbog bezbednosti studenata trebalo uvesti i onlajn polaganje ispita i da bi to moralio da se uvede, dok se drugi deo studenata tome protivi. Studenti Univerziteta u Nišu su sve vreme imali onlajn nastavu. Kako jedan student ističe - od početka pandemije u Srbiji pa do kraja letnjeg semestra 2019/2020. godine nastava se iz svih predmeta održavala putem Gugl učionice. Svaki predmet je imao svoju učionicu, u kojoj su predmetni nastavnici slali materijale, prezentacije, zadatke i slično. Ono što je u zimskom semestru izostalo jeste održavanje klasične nastave preko bilo koje platforme. Iz par predmeta profesori su snimali svoja predavanja pa ih objavljuvali u Gugl učionici. Ono što je bio glavni razlog neodržavanja tog vida nastave jeste nedostatak tehničkih mogućnosti, jer nisu svi profesori imali opremu i odgovarajuće tehničko znanje, a i fakultet nije želeo da koristi aplikacije bez obezbeđivanja odgovarajuće licence. Kako dalje navodi - Pravni fakultet Univerziteta u Nišu je na samom početku nove akademske godine kupio licencu za Zum platformu i doneo odluku da će u 2020/2021. godini celokupnu nastavu organizovati putem Zum platforme, gde se predavanja i vežbe održavaju svake nedelje kao i pre pandemije, a broj časova utvrđen je studijskim programom osnovnih akademske studije. On ističe da se vežbe i konsultacije održavaju uživo u predviđenim terminima. U jednom delu semestra je bilo potrebno najaviti se kako bi bio zakazan termin, ali je onda krajem januara to ukinuto tako da sada svako može da dođe u terminu predviđenom za konsultacije. Od oktobra sva nastava funkcioniše bez ikakvih problema, u tehničkom i u akademskom smislu. Određene su četiri učionice na fakultetu, za svaku godinu po jednu učionicu, u kojima je postavljena sva neophodna tehnička oprema i odakle profesori izvode predavanja i vežbe. Profesori su prošli kraću obuku kako bi naučili da koriste Zum platformu. Pored tih učionica je računarski centar u kojem su dva stručna lica koja su tu da pomognu ako dođe do bilo kakvih tehničkih problema, mada ih do sada nije bilo. Studenti ističu da nisu imali onlajn ispite i fakultet je po tom pitanju veoma isključiv, ali je stav velike većine da bi trebalo uvesti onlajn polaganje ispita. Kako navode studenti, svi testovi i kolokvijumi se polažu uživo na fakultetu. Takođe, svi ispitni su organizovani u klasičnom obliku odnosno usmeno pred profesorom i kolegama, dok je od početka pandemije samo jedan ispit organizovan u pisanoj formi na fakultetu zbog bolesti predmetnog nastavnika. Nisu organizovani posebni rokovi, ali studenti koji su pozitivni na Kovid-19 ili samo imaju simptome, a imaju negativan test ili se nisu testirali, mogu telefonskim pozivom prijavu ispitu pomeriti za naredni ispitni rok. Isto se dešava sa studentima koji pri ulasku na fakultet imaju povisenu telesnu temperaturu, a merenje telesne temperature je obavezno prilikom ulaska u zgradu fakulteta. Na Pravnom fakultetu Univerziteta u Nišu, ima šest redovnih i barem tri vanredna roka u svakoj godini tako da su studenti prihvatali opciju prenošenja ispita za naredni rok. Kako studenti ističu, u okviru nekih predmeta, profesori su dopuštali studentima koji su pozitivni na Kovid-19 da polažu test ili kolokvijum u roku od dve do tri nedelje od originalnog datuma testa odnosno kolokvijuma.

Ocena kvaliteta nastave i ispunjenosti planova i programa:

Dijametralno su suprotni stavovi studenata u odnosu na kvalitet nastave i ispunjenost planova i programa tokom pandemije Kovid-19 i odnosa prema pitanju šta su bili najveći izazovi i problemi sa studiranjem na svim univerzitetima čiji su studenti odgovorili na pitanja istraživača. Deo studenata sa Univerziteta u Beogradu u pogledu kvaliteta nastave smatra da su novine koje su uvedene zbog aktuelne epidemiološke situacije stvorile konfuziju studentima i na taj način je umanjen kvalitet nastave koji je dosta slabiji nego inače. Drugi deo studenata smatra da su bručosi najugroženiji, s obzirom na to da su na početku studija. Treći deo studenata generalno misli da je nastava bila u redu, procenjuju da je bila solidna u skladu sa mogućnostima rada. Uzajuju na to da kako su se od oktobra vežbe održavale uživo na fakultetu, studenti su imali priliku da mnoge nedoumice sa onlajn nastave razjasne na vežbama sa profesorima ili saradnicima. Jedan od studenata smatra da je prvi semestar (letnji) bio katastrofalan, a da se nakon toga u zimskom semestru situacija popravila. Velika većina studenata smatra da je moguće organizovati kvalitetna onlajn predavanja. Slične su razlike i u odgovorima studenata Univerziteta u Kragujevcu. Neki od studenata smatraju da se ceo proces obrazovanja sproveo u skladu sa situacijom izazvanom korona virusom. Sa druge strane, deo studenata smatra da je u početku onlajn nastava bila u redu, međutim, kako navode vremenom je sve izgubilo smisao. Neka predavanja nisu čak ni održavana onlajn, a samim tim je mnogo studenata izgubilo dalje interesovanje. Deo studenata smatra da je nastava poprilično dobro organizovana, da je kvalitet nastave svakako bolji kada se nastava prati uživo u normalnim okolnostima, ali da su se profesori i asistenti potrudili da i ovim okolnostima prenesu potrebno znanje i što više približe materiju. Postoje značajne razlike u odgovorima o percepciji o kvalitetu nastave i studenata sa Univerziteta u Nišu. Neki od njih smatraju da je onlajn nastava uspešna, ali da postoji problem kod vežbi i polaganja kolokvijuma i da je to svakako bilo značajno lošije nego prethodnih godina. Jedan od studenata navodi da od početka pandemije u Srbiji pa do kraja letnjeg semestra kvalitet nastave nije bio na visokom nivou, s obzirom na to da se nastava svela na slanje materijala i prezentacija putem Gugl učionice, dok se kako navodi u zimskom semestru radi o mikro razlikama, iz određenih predmeta se ni na koji način nije osetio onlajn način rada. Jedna od studentkinja navodi da je u odnosu na prethodnu godinu, godina obeležena pandemijom bila teža i manje kvalitetna sto se tiče nastave.

Kod studenata svih univerziteta, bez obzira na godine studija različita je percepcija o izazovima tokom onlajn nastave. Stavovi studenata Univerziteta u Beogradu su poprilično različiti. Neki od odgovora studenata o najvećim izazovima su da je u početku bilo nemoguće da se ono što nije jasno odmah razjasni sa profesorima na samom času. Zbog činjenice da se nastava odvija onlajn studenti smatraju da su bili uskraćeni da ogradivo diskutuju sa profesorima. Za studente živa reč mnogo znači i smatraju da se gradivo bolje razume i brže uči kada postoji komunikacija uživo. Još jedan izazov za studente je i način održavanja ispita jer je deo profesora promenio način ispitivanja, tačnije opredelili su se za pisani test. Deo studenata smatra da za njih nije bilo izazova, da se tražilo da instaliraju aplikacije za nastavu i slušaju vežbe, eventualno odgovore na neko pitanje ili da napišu rad na određenu temu. Smatraju da je profesorima verovatno bilo teže, da su oni posebno navikli na rad uživo, da se većina ne snalazi sa tehnologijom, pa misle da im je bilo potrebno više vremena da se snađu oko komandi, pošto su bili administratori na aplikacijama. Deo studenata smatra da je najveći izazov bila organizacija i samo snalaženje u prebacivanju na drugačiji vid nastave. Za jednog od studenata najveći izazov u izvođenju nastave tokom pandemije predstavljaju suočavanja sa obimnim i komplikovanim sadržajem, ali gledajući sa druge strane, to za njega predstavlja i dodatnu motivaciju da nešto sam, svojim radom nauči i postigne. Različiti su odgovori i studenata sa Univerziteta u Kragujevcu. Neki od studenata navode da su najveći izazovi bili probuditi se rano za uobičajena predavanja ili vežbe, a da zapravo ostajete tu gde jeste, ispred svog laptopa. Neki od studenata navode da se jedan od najvećih izazova ticao psihičkog momenta svih ljudi uopšte - bilo je potrebno da svi ostanu pribrani i zdravog razuma posle svega što se desilo. Naravno, za studente je bilo dosta zahtevno i izazovno da materiju koju bi inače obrađivali sa profesorima i asistentima, obrađuju sami kod kuće, razjasne sami sebi nejasnoće i nedoumice i sve to nauče uglavnom samostalno. Neki od studenata smatraju da je najveći izazov bio da se pored svega što se dešava u svetu bude koncentrisano i pribrano da u većoj meri samostalno obrađuju gradivo, koje bi inače profesori i asistenti temeljno obrađili i objasnili. Deo studenata smatra da su najveći izazovi bili u proverama znanja, odnosno organizaciji kolokvijuma i ispita. Za neke od studenata najveći izazovi bili su da se naviknu da prate nastavu iz svog doma, kao i distanciranje od kolega sa kojima su pratili predavanja i obavljali redovne fakultetske aktivnosti. Navodi da su određeni studenti navikli da uče zajedno ili u grupama, da zajednički prolaze kroz sve obaveze i da posebno u periodu vanrednog stanja – zajedničke navike (spremanje tekstova za vežbe, učenje za testove ili ispite) u vezi sa fakultetskim obavezama nisu mogle da se realizuju. I za studente Univerziteta u Nišu različiti su izazovi sa kojima su se susretali.

Svi studenti smatraju da su plan i program ispunjeni i u okolnostima KOVID-19 pandemije. Jedan od studenata sa Univerziteta u Beogradu smatra da je sve bilo potpuno identično, ali prema njegovom ličnom mišljenju ni blizu kvaliteta i nivoa znanja koje bi profesori i asistenti trebalo da prenose. Sa druge strane jedan od studenata Univerziteta u Beogradu smatra da što se tiče znanja, najviše zavisi od samih studenata, da ako oni žele da nauče više, saznaju nešto novo, oni će to uraditi bez obzira na to da li su dobili adekvatno znanje ili ne na predavanjima. Jedna od učesnica u istraživanju sa Univerziteta u Kragujevcu smatra da jesu ispunjeni planovi i programi, ali da je znanje koje je dobijeno na taj način veoma diskutabilno. Jedna od studentkinja sa Univerziteta u Nišu navodi da je plan sigurno i svakako ispunjen, ali da je nastava bila nekvalitetna. Drugi student navodi da je i u letnjem i zimskom semestru ispunjen čitav nastavni program za sve predmete. Ipak, kako on ističe - u zimskom semestru se može govoriti o visokom kvalitetu predavanja i vežbi, gde je znanje adekvatno prenešeno na studente. U letnjem semestru, kvalitet je bio dosta niži jer se to svelo na kucani materijal što je praktično značilo dopunska literatura uz udžbenik iz svakog predmeta.

U pogledu najvećih gubitaka ili koristi koje kao studenti mogu da imaju usled posledica KOVID-19 pandemije, odgovori su takođe različiti bez obzira na univerzitete ili godine studija. Tako i u pogledu odgovora studenata Univerziteta u Beogradu. Neki od odgovora studenata jesu da živa reč dosta znači, pogotovo za studente Pravnog fakulteta. Gradivo se bolje razume i lakše nauči kroz diskusiju sa profesorima i kolegama. Za taj vid nastave studenti smatraju da su ostali uskraćeni ove godine. Deo studenata misli da je održan status quo jer se prelaskom na onlajn nastavu gube određene beneficije predavanja uživo, ali, da sa druge strane, student dobija mogućnost da u potpunosti organizuje svoje vreme za rad, bez obaveze da ide na fakultet i tako se omogućava lakši rad. Jedan od studenata navodi da su studenti, pogotovo brukoši, na fakultetu tokom pandemije mnogo toga izgubili, jer kako ističe mnogo je važnije upoznati buduće kolege, stići razna prijateljstva, poznanstva, nego naučiti, odnosno spremiti jedan ispit. Dodaje da je mogao upoznati sigurno još više studenata, ali i profesora i upoznati se sa radom brojnih organizacija i sekacija koje se bave daleko potrebnom praksom na fakultetu, čiji je rad bio obustavljen zbog pandemije. U odgovorima studenata sa Univerziteta u Kragujevcu imamo različite stavove o predhostima i manama obrazovanja tokom pandemije. Jedna od brukoških smatra da su brukoši mnogo „dobili na vremenu“ usled KOVID-19 pandemije. Jedan deo studenata smatra da su studenti najviše ostali uskraćeni za mogućnost i priliku da čuju živu reč profesora, gde oni svoje znanje i iskustvo dele sa studentima i gde postoji razmena mišljenja i razgovor, koji uglavnom nisu funkcionalni na onlajn nastavi. Jedna od studentkinja smatra da je mnogo dobila usled ovakve organizacije nastave prvenstveno zbog toga što joj je ostajalo dovoljno vremena za druge aktivnosti i predavanja je mogla da pogleda kad njoj odgovara, a ne u tačno odredjenom terminu. I stavovi studenata sa Univerziteta u Nišu su dosta različiti. Jedna od studentkinja navodi da su studenti dosta izgubili pošto je ipak bolje i lakše učiti kroz razgovor i interakciju. Jedan od studenata navodi da kada se govori o zimskom semestru stariji studenti nisu izgubili ništa ili su izgubili minimalno. On ističe da je za mnoge studente ovaj vid nastave zapravo bio i veoma značajan jer su mogli da se vrati svojim kućama (oni koji nisu iz Niša) i time uštide značajna sredstva sebi i svojim roditeljima. On ističe da i kada pandemije prođe, da sva predavanja treba da pored formata uživo budu propraćena i onlajn kako bi se i u budućnosti studentima van Niša (onima koji to ne mogu da priušte) omogućilo kvalitetno studiranje. On dodaje da je ovo veoma značajno jer često studenti koji ne upišu narednu godinu na budžet Republike Srbije odustaju od studiranja jer ne mogu da plaćaju troškove života u Nišu i troškove školarine. Opet, deo studenata smatra da su izgubili mnogo kako u pogledu znanja, tako i u pogledu drugih fakultetskih aktivnosti i socijalizacije. Velika većina studenata smatra da je moguće organizovati kvalitetnu onlajn nastavu, ali da zavisi od nekoliko stvari: materije, želje i spremnosti nastavnika i saradnika koji predaju, veština i pripremljenosti i motivisanosti samih studenata da budu spremni za ovakav vid obrazovanja. Evidentno je da među studentima postoji različita percepcija o uticaju KOVID-19 pandemije na njihovo obrazovanje, na gubitke ili koristi. Deo studenata ne vidi probleme, čak izraženje vidi prednosti celokupne situacije, a drugi deo šta smatra da su mnogo izgubili tokom ovog perioda.

Opterećenost, kriterijumi, ispitni rokovi i postignuti rezultati tokom pandemije:

Studenti Univerziteta u Beogradu smatraju da je opterećenje gradivom bilo isto kao i pre pandemije i da nije bilo nikakvih promena u pogledu obima gradiva i literature. Takođe, svi studenti smatraju da su kriterijumi za polaganje ispita ostali isti i da se ništa nije promenilo, osim možda u pogledu tehnika ispitivanja. Tek jedna od studentkinja koja je bila deo istraživanja navela je da je lakše ispunjavala fakultetske obaveze tokom pandemije nego prethodne godine. Studenti Univerziteta u Kragujevcu imaju različite stavove u pogledu kriterijuma i ispunjenja fakultetskih zadataka i obaveza tokom pandemije i prethodne godine. Deo studenata smatra da su kriterijumi bili niži, deo smatra da su bili pravedniji zbog većeg broja pisanih testova, što smanjuje subjektivnost profesora, ali i tremu studenata, a deo smatra da su apsolutno ostali isti i da se ništa nije promenilo. Studenti Univerziteta u Nišu smatraju da su kriterijumi za polaganje ispita i mogućnosti ispunjavanja obaveza ostali potpuno isti. Jeden od studenata navodi da je kod većine profesora kriterijum ostao identičan ili je minimalno umanjen i da ipak pored kvalitetne nastave, da su nedostatak motivacije, strah i druge okolnosti u vreme zabrane kretanja u sadejstvu sa drugim faktorima uticali na to da su rezultati na studijama dosta slabiji pre svega u aprilskom i junskom roku. On ističe kako važnu činjenicu - nemogućnost korišćenja fakultetske čitaonice, što je takođe veoma bitan faktor jer mnogi studenti u svojim domovima nemaju adekvatne uslove ili nisu navikli da uče kod kuće. Navodi i da je zbog nedostatka rada na samom fakultetu, pre svega nedostatka čitaonice bilo značajno teže ispunjavanje fakultetskih obaveza nego ranijih godina.

Procena uticaja KOVID-19 pandemije na visoko obrazovanje u Srbiji:

Studenti svih univerziteta smatraju da će period KOVID-19 pandemije sigurno negativno uticati na visoko obrazovanje u Srbiji i na njihovo lično obrazovanje, ali ne smatraju da će posledice biti preterano negativne jer ističu da je ceo svet u istom problemu. Više ističu značaj toga da pandemija ne potraje još predugo. Smatraju da će najviše uticati na nove generacije, a posebno ukoliko se desi da neko dve godine gotovo konstantno bude u režimu onlajn nastave. Deo studenata smatra i da vreme više odmiče, da je situacija sve bolja i da se vremenom otklanaju problemi, kao i da se stvara neka vrsta optimalnog rada. Jeden od studenata Univerziteta u Nišu dao je široko viđenje potencijalnih posledica KOVID-19 pandemije na visoko obrazovanje u Srbiji. On navodi da će najdraستичnije posledice da se osete kod generacije koja je 2020. godine upisala fakultet, a onda kod generacije koja je fakultet upisala 2019. godine. Nedostatak osećaja pripadnosti fakultetu i osećaja da je neko student neće biti tu ni nakon dve godine studiranja, a da neko nije video profesore i svoje kolege uživo. Posledice nikako neće biti dobre, mnogi neće završiti studije jer će od njih odustati, a oni koji i budu završili neće proći kroz proces socijalizacije na fakultetu. Biti pravnik, ne znači samo položiti tridesetak ispita i uzeti diplomu, već znači i razmišljati pravnički, a ta veština i osećaj se stiču govorom i diskusijom, a ne u kućnim uslovima. On smatra da ako pandemija bude potrajala i celu 2021. godinu, posledice će biti samo gore i gore, jer kako navodi, niko ne shvata koliko će multiplikativne efekte imati zanemarivanje visokog obrazovanja. Ukazuje na bojazan da će kada pandemija prođe, visoko obrazovanje stvarno biti poslednja stvar koja će biti rešavana pa ga ne bi čudilo ni da akademска 2021/2022. godina prođe u nesnađenom formatu.

IV. ZAKLJUČAK I PREPORUKE:

Ne postoji saglasnost između nastavnika i saradnika, kao ni među studentima čak ni nivou istih univerziteta o uslovima rada, kvalitetu i načinima odvijanja nastave, prilagođavanju gradiva, opterećenosti studenata, metoda provere znanja i jasnom i preciznom metodologijom odvijanja nastave na pravnim fakultetima na univerzitetima u Srbiji. Percepcija o kvalitetu pravnog obrazovanja u Srbiji je individualna i zavisi od različitih faktora od nastavnika do nastavnika ili saradnika. Nisu uočene ozbiljnije razlike među univerzitetima. Jedina uočljiva razlika je da nastavnici i saradnici Univerziteta Union imaju nešto jače uverenje o uspešnom prilagođavanju nastave novim okolnostima. Ono gde postoji saglasnost između nastavnika i saradnika i studenata svih univerziteta koji su bili deo istraživanja je da će KOVID-19 pandemija imati negativne posledice na pravno obrazovanje. Procena negativnih efekata zavisi od individualne snalažljivosti, ali je neophodno raditi na umanjenju negativnih efekata. Nastavnici i saradnici, kao i studenti su sagrađeni su i u tome da je najveći izazov, ali i najveća mana pravnog obrazovanja tokom pandemije odsustvo žive reči između studenata i nastavnika i saradnika. Saglasni su i oko toga da je aktuelna situacija je doveo do mnogih pozitivnih efekata poput korišćenja različitih informacionih tehnologija u svrhu obrazovanja i svaki naredni koraci i razvoj predavačkih i drugih veština treba za cilj da ima i što širu upotrebu informacionih tehnologija i onlajn deljenje znanja.

BIBLIOGRAFIJA:

- Institut za psihologiju (2020), *Praćenje načina učešća i procesa učenja učenika iz osjetljivih grupa tokom ostvarivanja obrazovno-vaspitnog rada učenjem na daljinu – Izveštaj na osnovu istraživačkih nalaza*, Beograd: Institut za psihologiju, UNICEF i MPNTR;
- Instrukcije Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja o zatvaranju ustanova studentskih centara, MPNTR br. 601-00-11/1/2020-6 od 16.3.2020. godine;
- Nikolić, Aleksandar; Totev-Jović, Ilija (2020), *Da li je neko obratio pažnju na srednjoškolce i zašto ne – Pregled srednjoškolskog života tokom pandemije*, Beograd: Unija srednjoškolaca Srbije;
- Odluka o proglašenju vanrednog stanja, „Sl. glasnik RS“ br. 29/2020;
- Odluka o ukidanju vanrednog stanja, „Sl. glasnik RS“ br. 65/2020;
- Odluka o obustavi izvođenja nastave u visokoškolskim ustanovama, srednjim i osnovnim školama i rednog rada ustanova predškolskog vaspitanja i obrazovanja, „Sl. glasnik RS“ br. 30/2020;
- Preporuke za prevenciju korona virusa na visokoškolskim ustanovama (VŠU) u okviru mera vezanih za sprečavanje širenja bolesti KOVID-19, MPNTR br. 612-00-01397/2020-06;
- Stojanović, Danijela (2020), *Analiza realizacije učenja na daljinu u Srbiji za vreme pandemije virusa COVID-19*, Beograd: Institut ekonomskih nauka;
- Stojanović, Boban; Vukov, Tamara (2020), *Život mladih u Srbiji: Uticaj KOVID-19 pandemije – Rad, obrazovanje, bezbednost, mentalno zdravlje, poverenje u institucije, volontiranje, migracije – Kvantitativno i kvalitativno istraživanje sa preporukama*, Beograd: Misija OEBS-a u Srbiji i Krovna organizacija mladih Srbije;
- Stojanović, Boban (2020), *(post)-COVID-19 Policy Measures for Youth in Serbia*, Westminster Foundation for Democracy;
- United Nations Serbia (2020), *Covid-19 Socio-Economic Impact Assessment*, United Nations Serbia, UNDP;
- World Bank Group (2020), *Zapadni Balkan redovni ekonomski izveštaj – Ekonomski i socijalni uticaj COVID-19 – Obrazovanje*, World Bank Group.

V. PREPORUKE:

- U periodu nakon okončanja pandemije potrebno je raditi na tome da se studentima omogući da nadoknade izgubljeno pre svega u pogledu pravnih veština;
- Univerziteti, fakulteti, nastavnici i saradnici, kao i studenti moraju adaptirati svoj rad u bliskoj budućnosti tako da se omogući što više nastave uživo kako bi se omogućio razvoj pravničke nauke i razvoj pravničkih veština kod studenata;
- Neophodno je kreirati zajednički mehanizam ili zajedničke preporuke za izvođenje nastave na pravnim fakultetima u zemlji u procesu koji će obuhvati i obavezati sve pravne fakultete sa univerziteta u Srbiji;
- Kreiranje zajedničkog mehanizma ili preporuka treba da obuhvati širok konsultativni proces nastavnika i saradnika kako bi kao profesija dali najbolji mogući odgovor u pogledu odvijanja nastave i prenošenja znanja sve dok se život, pa i nastava ne vrati u normalne tokove;
- Proces kreiranja mehanizma ili preporuka bi trebalo da obuhvati veliki broj studentskih predstavnika kako bi se sve mane aktuelne situacije prouzrokovane KOVID-19 pandemijom minimalizovale i kako bi se obezbedilo kvalitetno pravno obrazovanje za buduće generacije diplomiranih pravnika sa svih akreditovanih univerziteta u Srbiji.

OBRAZOVANJE U OBLASTI LJUDSKIH PRAVA U SRBIJI

